4348
F. = 40

मीमांसारत्नं द्वितीय परिच्छेदः

४३५८

मी॰ २॰
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ तदेतन्निरूपितमपि प्रमाणाबद्धं लोचितं प्रमेयमन्तरेणानिर्वचनीयमेव स्यादिति तदर्थं तदपि निरूप्यते । तच्च संक्षेपतो द्विविधं भा-
वोऽभावश्चेति । तत्राद्यो द्रव्यगुणकर्मसामान्यविषयताशक्तिवैशिष्ट्यभेदेन सप्तविध इति प्राञ्चः । वैलक्षण्यमपि पदार्थान्तरं यतः पञ्चाशद्वर्णानां
नीलादिरागादेश्चाविलक्षणताव्यवहार इति नव्याः । द्रव्याणि तु वैशेषिकस्वीकृतानि नव पृथिव्यप्तमश्चेत्येकादशेति प्राञ्चः । पार्थसारथिस्तु मनः पृथिव्या-
दीनाममूर्तरष्टमद्रव्यं तमस्तत्पृथिव्येव विरलानीलानीहारवत्सादृश्यं जलं न तु द्रव्यान्तरमत्याह । तन्न आचार्यैर्भावः । न तावत्तमसः पृथिवीत्वे
साधकं किंचिदस्ति नीलसमवायितया तत्साधनं तु निर्गन्धत्वेन तदभावसाधकेन सत्प्रतिपक्षितं न वानुभूतो गन्धोऽस्येवेति वाच्यम् अननुभू-
तरूपरसस्पर्शोऽपि वानुभूतगन्धस्य ~~समवायात्~~ अन्यथा पवनोऽप्यननुभूतरूपः पृथिवी अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वात्स्यात् । किं चैवं वायोरूपसा-
मान्याभावबुद्धिर्न स्यात् अनुभूतेऽस्मत्पितृस्मिन्नजुपलंभसंभवात् न च नानाभावसामान्याभावो विशेषाभावकालीन इति वाच्यं प्रतियोगि-
भेदेनाभावभेदप्रतीतेः पीताभावविषयत्वमिव रूपं नास्तीति प्रतीते रूपसामान्यप्रतियोगिकाभावविषयत्वं ॥ नन्वेवं रूपवत्यपि रूपसामान्या-
भावबुद्धिः स्यात् सामान्यस्य व्यक्तिमात्रवृत्तितया तत्राप्यसत्त्वादिति चेन्न सामान्यस्य यत्स्वभेदेन तद्वृत्तितापार्पितत्वात् तथा च यदि
किंचिद्रूपमस्ति तर्हि रूपसामान्यमप्यस्तीति समंगो नास्त्येवि । तस्मात्तमो नाव निर्गन्धहीनत्वादशीततत्त्वाच्च नोदकं न तेजः स्पर्शविरहाद्रूपव-
त्त्वाच्चेनेतरत् नाद्रव्यं चलनीलत्वपरापरविभागवत् महदल्पादिसंप्रत्ययमेवं लोकप्रतीतितः इति परिशेषाद्द्रव्यान्तरमेवेत्याहुः तमसः कर्मा

र॰ एम॰
१

दिमत्वे आलोकं विना चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेत् तामसत्वे हि येन चक्षुर्गोलकस्थेनैव तद्ग्रहणं तत्र रश्म्युपगमात् द्विधापत्तिः यदि च नीलादिमत्त्वेऽप्यभ्र
मः स्यात्तदा कदाचिदपि निवर्तेत न च तमःप्रत्यक्षं कदाचिदपि नीलादिविषयत्वमस्ति अत एव विषयस्य दोषतः कल्पनापि परास्ता अंधकारघटस्य
नीलत्वाद्यभेद्याभिचारात् न च घटनीलिमा न गृह्यते घटाग्रहणात्तद्गुणाग्रहणं संभवादिति वाच्यं संयुक्तसमवायघटकत्वे च घट एवापेक्षितो न तु
तद्ग्रहोपमानाभावात् तर्हि नीलात्मना घटो गृह्यतामिति चेत् गृह्यत एव घटत्वात्मना तद्ग्रह आलोकसापेक्षः तत्रापि च तमसः सापेक्षात्कारम
तिबंधकस्यापनयनद्वारैवालोकस्योपयोगेन तु कारणतया चाक्षुषत्वालोकस्यापि कारणतापत्तेः अत एवालोकस्य विषयसंस्कारकत्वमेवेति
सिद्धांतः अपि च तमःप्रत्यक्षे नालोकः कारणमित्यविवादं तद्यदि भावत्वे नोपपद्यते तदाऽभावत्वेऽपि अभावचाक्षुषेऽप्यालोकस्य कारणत्वाद
न्यथा विनापि तेन घटाभावचाक्षुषत्वापत्तेः आलोकाभावे तच्चाक्षुषे एवालोको हेतुरन्यथालोकसत्ताभ्यां तदनुत्पादापत्तेरिति चेन्न भावात
मश्चाक्षुषे तन्न हेतुः तत्त्वे तमसोऽनुपपत्तेरिति तुल्यं किंच चाक्षुषभावविशेष्यकं तत्राननुगतं न कार्यतावच्छेदकं विनाप्यालोकं तद्विकल्पा
पत्तेः किंतु द्रव्यसंयुक्तचाक्षुषत्वं तथा वाच्यं तच्च द्रव्यसंयोगत्वमेवेति यावच्छ्यकत्वात् तद्व्रतमःप्रत्यक्षसाधारणं यत्तु आलोकस्यापि घटा
दिचाक्षुषकारणतामात्रं प्रत्यक्षालोकाभावमालोकसंयुक्तचाक्षुषत्वं च्यथालोकाभावमत्प्रत्यक्षतापत्तेः न चास्त एव भावत्वेनापि कारणका
र्यतावच्छेदकं विशेष्यगौरवात् किं चास्माकं मते क्वचिदालोकः कारणं क्वचित्तदभावो व्यतिरेकाविशेषात् कारणतावच्छेदकमते

मी-२
२

नैसर्पिस्तवं अत एव तमोग्रहे च कुड्योन्मीलनापेक्षा निमीलितचक्षुषापि तद्ग्रहादिति व्यभिचारो नालोकापेक्षां तमोग्रहे निमीलनस्यैव हेतुत्वात्
इदं तु चिंत्यते तमो नित्यमनित्यं वा तत्रानित्यत्वमनुपपन्नं कार्यकारणाभावाहकत्वमनात्मनो गौरवात् च नित्यमपि परमाणु चेत्तर्हि अतीन्द्रियं स्प
र्शवत्त्वस्यात् अमहत्त्वे चाक्षुषत्वं स्यात् आत्मवदिति वाच्यं उभयथाप्युक्तेः परमाणोस्तु द्विभ्यणुकस्याप्यारम्भकत्वात् तस्य च महत्त्वाभावेऽसम
स्पर्शवत्त्वापत्तिरप्रयोजकत्वात् परमाणोः स्पर्शवत्त्वे आरंभकत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् तस्माद् द्वित्वावच्छिन्नारुमहत्त्वमहरेणपरं परैव प्रमितिः कथं तर्हि
महत्तरतमादिप्रत्ययः इति चेत् निविडसंयोगे न तत्रैव नानापरिमाणोपपत्तेः न तावयवसंयोगपरिमाणारंभकोऽसम्त्यागतिप्रसंगादिति वाच्यं
फलबलेन क्वचिदेव तादृशशक्तिकल्पनात् अन्यथावालाग्रवत्या भेदेन नानापरिमाणवत्तो नानात्वे तत्समवायं यो वा स्यवयवत्वमानो यथा
दृष्टोः स एवायं वादरायणरतिप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः तस्मादपरिमाणभेदेऽपि नस्येवयवो निश्चिरो भवनचाक्षुकमवयवातिरिक्तोऽस्ति अवयवत्वा
भिमन्नाएवाप्रसमवायितयापरामृष्टमिवेनिविडसंयोगेरेकतापन्नात्वथान्यथा एकः स्थूलः चतुरणुकः पंचाणुक इत्यादिरूपेणाव
द्रियंते परिमाणवति कथं परिमाणांतरमिति चेत् पूर्वपरिमाणविध्वंसंयोगविध्वंसमपगावयविनाशे एवमादृशसंयोगादेकतापत्रेव
वेपरिमाणेतराभावादेवं तस्य चेत् नहि नत्वेवमेवोपपत्तौ द्रव्यांतरप्रमाणमस्तीति दिक् न च तमो यदि स्पर्शरहितं स्याद् महत्त्वं स्यादिति वाच्यं अ
त्राप्यप्रयोजकत्वम् यतो यथा परेमनो महत्त्वेनिः स्पर्शं च महत्त्वं हि क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति न च क्रियायां स्पर्शो विहेतुः

मु° २

9

प्रमाणाभावात् न च स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजायामपि स हेतुः किं त्ववच्छेदिकैव क्रियावत्त्वमहत्त्ववदात्मसंयोगजायां तस्यामिति द्वितीये
पि न क्षतिः न हि मतौ रूपव्याप्यत्वे न तच्चिह्नमात्रनिवर्तितपवने व्यभिचारात् एतेन तमो न द्रव्यान्तरं किं तु नीलायाः पृथिव्याः पारं रूपं दोषवशात्तस्या
आरोपितं निर्गुणकमिव भासते मतिर्विद्वत्परदृश्वा वाच्यमेवमुक्तं भास्वदर्शगतत्वेन वार्त्तिके भानवत्वं निरस्य तावच्छायापायाश्च सत्त्वमहत्त्वसत्त्वं पर्युक्तं
तन्न वा तद्व्याभिप्रायेण किं तु भावे भावाद्य मालेप्य संभवीनन्तभावरूपाशयेनेति कश्चिदाह तदसत् तत्राविद्यमानायाश्च पृथिव्याः सन्निकर्षा
भावेन तद्रूपप्रत्यक्षासंभवात् नीलस्यैव तमस्त्वे नीलं तमः इति प्रतीतेर्नीलं नीलमिति वदनुपपत्तेश्च अपास्तस्तस्य च चैव नीला पृथिवी तथापि
पृथिव्येव प्रतीतिनामदृष्टवशेन द्विविधा स्थूला सूक्ष्मा च तत्रासा स्थावरजंगमानां धात्री अपरा सा त्वनारब्धगतिप्रतिबन्धकावयवान्तरा उद्भूतरूपा
मा अनुद्भूतस्पर्शगुणा तता सर्वतोऽस्तीव पदान्तु तद्रूपं तेजसाभिभूयते तदा न दृश्यते छायायां वा नातिप्रबलेन तेजसा नातीवाभिभूयत
इत्यसकृच्छमेव भातीति विद्वद्वर्तिना च तेजसाभिभूयते इत्यधोमुखं हि नीलकदाह बजले च भासते तस्या गन्धोऽस्तीति परं त्वभिभूतः तथा स्पर्शोऽपि एत
च न केवलं पृथिव्या एव किं तु चतुर्णामपि भूतानां स्थूलं सूक्ष्मं च रूपमस्ति सर्वत्रास्तीति मित तस्य वायोरभ्युपगमात् अन्यथा प्राणिनां गृहमध्ये
द्रुततागमने पवनो नोपलभ्येत न हि तत्सर्वेतादृशाश्च लतवायुरुपलभ्यते न वा पवमानं तु कलत्रेव काद्देशेऽभावात् तस्मान्न सर्वद्रव्यान्तरं स्पन्दे
अकस्माद्वायोरुपलम्भः सूक्ष्माणां पवनानां तत्रावस्थानमन्तरेण स्थूलवायोरारंभं विनानुपपन्नत्वात् सतां गमयति समसुहितेषु पदार्थेषु मन्तोऽतः

मी॰ १॰
३

संहन्यंते तदा स्थूलीभूताः कथमभिघ्नंतो ऽनुमीयंते सूक्ष्मत्वादेव चैतेषां स्थिरत्वाभिधानं न नु पवनो न वहति सदागतित्वादेव किं तु सूक्ष्मा हि तेन
किंचित्कालं पतंतो ऽपि न तथा प्रजनादिना वृशैत्याभिव्यंजकपवनाभिघातो ऽति स एव तथापो शीतस्पर्शानुमिता नालक्ष्यो भागो ऽपि सर्वत
भतेजसोः माणमदृष्टवशेन न कुंचित्विभागेन ह्रुपोद्भूतिः द्विवा वा त्वालोकमात्रं तथा प्रमाणिनां अवहारानुगणं तेजो वर्तते न कुंत्वशीत
पीतात्र पानपरिमाणमार्धं वे षामिरोधापनकुंचामाणिगणाम वा एपनम स्तमोरूपेण — एवं च समस्तिन द्रव्यांतरकल्पनायां प्रमाणाभाव इती
त्याह तदपि दूषितमायमति गंधायाः पृथिवीत्वेमानाभावात् पृथिवीत्वे तेजो विरोधित्वाउपपत्तिश्च किं च तस्य रूपं पाकप्रयोजनं वाऽ
घेकथंचिद्विरोधिताऽभ्यंसे कथं पृथिवीत्वस्याः पाकप्रयोज्यरूपवन्नियमात् समते कथमिति चेत् स्यं निसर्गेपि रूपस्य पाकविशेषवशेन वन्हत
रसमभ्युपेयं अन्यथा जलेपि नीलापत्तेः किंच तमो द्रव्यमिति सुमपुष्टिं तत्र पृथिवीत्वकल्पने गुरुत्वं च तत्वापि द्रव्यांतरकल्पने गुरुत्वमतत्र द्रव्यांतर
त्वस्यार्थसिद्धत्वात् पृथिवीत्वस्य कल्पने गौरवादेव पृथिवीत्वाभावसिद्धो तत्सिद्धिरितिदिक् आकाशे किं मानमिति चेत् स्वल्पविमती मो हि वपमु
न्मीलितचक्षुषा एव भसंग हमध्येपि न च कठिनद्रव्याभाव एव तस्य विषयस्याप्रत्यक्षत्वात् कथमप्रत्यक्षमिति चेत् कालवत् नहि शुण्णत्व
वमूर्तो दिशि हितो घटः प्रसप्तक्रियतेच प्रतिघातथा तस्य नमत घटस्य स्मृतिकाले तदानीं घटआसीन्नेवेति संदेहापत्तेः न च रूपं गृह्णदेव च स्पृशे
त्याति कथमप्रत्यक्षमधिकारेऽनवर्णनवा प्रत्यक्षमिति वाच्यं आकाशचाक्षुषवदर्शनाभावादिह्य गृहमत्वादेव प्रत्यक्षमप्रत्यक्षेति तदसद्रूपं भक पृथिवी

एम
३

चाक्षुषे आलोकस्य कारणत्वात् तेजोंशस्य त्वभिभूतत्वात् परप्रकाशकत्वात् नास्त्येवोष्मं तेज इति चेद्वक्ष्यते अथ कठिनद्रव्यानुपलब्ध्या
नुपलब्ध्या एव भूम्यनस्य यः चक्षुस्त्वनुपक्षे योग्यता संपादकतया स्पर्शाहित्वमिति चेन्न तथा लक्षणासमं नभ आपस्यन्न भेदविशेषकस्य चाक्षुषत्वे विनानु
पपत्तेः यत्तु वर्णसमवायिकारणतयाकाशं साधयंति वर्णस्य विभुत्वेनानित्यत्वात् तथा हि वर्णो द्रव्यंसमवेतत्वात् तदणुमतोपमानत्वादात्मवत् अनु
ष्पत्तेर्हि वर्णो विनैवाश्रयं न वा सावयवकत्वेनाप्यप्रमाणमस्ति गुणत्वमेवमानमिति चेन्नाश्रितो वर्णो न गुणो द्रव्यं वा अविद्यमानाश्रयत्वात्
वद्विति न चाश्रयोजकत्वं विनैवाश्रयकत्वेन योपपत्तौ तत्त्वस्य कार्याभावात् मनस्तु किं मानमिति चेत् आत्मसुखादिसाक्षात्कारः न चैतत्साक्षिवादि
चतुष्टयं तर्भवति अपरिमितत्वात् नवाकाशादित्रितयामतात् मनस्त्वजातेरेकमात्रवृत्तित्वाभावात् मनस्त्वं च जातिः सुखसाक्षात्कारजनक
तावच्छेदिकाहत्वसाक्षात्कारकारणात्मनः कर्तृभेदस्तु न शंक्यः किंतु मपिशक्यो मनसोऽपरिमितत्वं तु परिमाणाभावाद्वेतिदुष्टं आत्मनर
वश्रात्माविभुत्वाद्यपरममहत्त्वपरिमाणवदिति चेन्नानवच्छिन्नसम्भाव्यं वस्तु प्रदेशकालनत्वं त्रिसंविभवे छंत्तोमात्मनो विभुत्वेप्यत इत्यल्वानिक
विरोधात् परममहत्परिमाणस्य चात्मत्वं गुणं ग्रंथे वक्ष्यते यत्तु सर्वत्र कार्योपलब्धेरात्मनो विभुत्वे लिंगं तन्न मनसोपि कर्तृकारणयोरेककार्यत्वा
तद्युगपज्ज्ञानानुपपत्तिर्मनसोऽणुत्वे मानमिति चेत् तर्हि सात्मानमप्यणुं कुर्यात् तस्यापि विभुत्वे सर्वोपग्रहणापत्तेः इंद्रियादीनि तस्य नियाम
कानीति चेन्न चक्षुषामास्वापिकदाचिद्ग्रहणात् यथा तत्र योग्यता सहिता मासिंहेंद्रियार्थयोः संनिकर्षः इति ब्रूयात् तथा मनोवं भवेपि

४

५

कश्चिदेव कार्यानुमापिकोऽपि ता कल्पनाया आवश्यकत्वेति स एव च मनोवैभवमप्यत्र दर्शयति आत्मवन्मनसोऽपि विभुत्वात्तदुभयगतत्वाद्वेति अणुमनः १
भेदी दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ युगपत्सर्वेन्द्रियजन्यज्ञानानुपपत्तिप्रसङ्गः न च क्रमिकत्वमेव तत्रानिकल्पकाभावात् न चात एव मध्यमपरिमाणं मनः संको
चविकासशालि चेति तेन व्याप्तं गमनाद्युपपत्तिरिति वाच्यं निरवयवस्य संकोचविकासानुपपत्तेः अवयवकल्पनायाञ्च ममारम्भकस्मावुरुतरगौरवग्रस्ता
वनन्वस्तु संनिकर्षे ऽनन्तविशेषकल्पनायामपि गौरवमेवेति वाच्यं तत्र संनिकर्षविशेषकल्पनाया एव शक्तेः कल्पनात् अहङ्गे युगपज्ज्ञानानुपपत्तिस्तु इन्द्रिय
संनिकर्षयोग्यतायाः शक्तेः पापाविरहादेवोपपत्तेरिति दिक् अणुमनः पक्षेपि रासनज्ञानदशायां त्वाचस्पर्शस्यानुत्पादापत्ते संनिकर्षविशेष
स्यावश्यंकल्प्यत्वादुपयुक्तित शब्दमात्रग्रहो मनसो बहिरिन्द्रियाणामवच्छेदेन श्रोत्रसंयोगादेव तत्संभवतीति दूषणमबुद्धिपूर्वकमेव तत्काली
नश्रोत्रशष्कुलीमनःसंयोग एव फलबलाच्छक्तेः कल्पनात् नतु मनः पाञ्चभौतिकं पञ्चभूतगुणग्राहकत्वात् तथा च मनः पञ्चभूतगुणग्राहकत्वा
त्पञ्चजातीयगुणग्राहकं न तत्कुत्रापीति पञ्चगुणवदिति वाच्यं अप्रयोजकत्वात् शब्दस्य गगनात्मतिद्धेः ध्वनिरपि वायुगुण एव न तु गगनगतः इन्द्रियत्वे
ला हा त्मकारकाणामसमवायिकारणतासमवायितु स्यास्य स्वजनकज्ञानहेतुमनःसंयोगाश्रयत्वात् मनःइन्द्रियत्वसिद्धिरिति चेत् आत्मादिसाक्षात्कारोत्पादकाधारणाकार
णागुणस्याक्रियावत्वादिस्य तेन तत्त्वाधनात् इन्द्रियत्वस्य जातित्वादेव वा स्वर्गरूपयोग्यत्वे व्यापीतत्वात् न च तस्यासमवायिनाशः संयोगात्तद्रूपनाशाप
त्तिरिति वाच्यं पार्थिवद्रव्यत्वेन नाश्यतायामानाभावात् यत्तत्तेजसादिद्रव्यत्वादिकं नश्यसम्बन्धिसंयोगतत्समुपयत्विद्धं तत्रानुगतेन नाश्यत्वावच्छेदकंपा

एमं
४

र्थिवद्रवत्वमिति चेत् आश्रितसंयोगजन्यनाशप्रतियोगितावच्छेदकं न तत् जलद्रवत्वस्यापि तन्नाश्यत्वात् तदितरद्रवत्वनाशनिरूपितप्रतियोगिता
याश्रवच्छेदकं तदिति चेन्न तद्देशानुगतनाश्यतावच्छेदकाभावेपि प्रतेर्भावात् जन्यतावच्छेदकवत्तनवनाशं प्रतिप्रतियोगिनो या जनक
तातस्याश्रवच्छेदकं तत्र तथेष्मिन् द्रवत्वेमतियोपितामृमात्रमिश्वा न हुतगन्धाजलसुवर्णादिपार्थिवसाधारणेपत दुभयजनकताया एक
स्याएवोचितत्वात् किंच तत्र हुतद्रवत्वोच्छेदप्रतिबंधकतेजः कल्पनापेक्षया नलसंयोगस्य तन्नाशाशक्तिकल्पनैव न्याय्या सीफलादर्शनग
स्याहिमापद्धासुवर्णादिद्रवत्वेन प्रतिबंधकता जनकस्यापि हृपभेदेन प्रतिबंधकतापा वन्ह्यनुमितौ वन्ह्यनुमितिं विनानुपपत्याकन्हेरपक्षध
पमं सुवर्णमित्यागमो यदि सुसत्तदापि वन्हिना प्रतिपालनीयत्वमेव तस्यापसत्वं न तु पुत्रत्वं कमात्रं वेति दिक् गुणात्काररसगंधस्पर्शसंख्या
परिमाणसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाऊनविंशतिः अदृष्टयोः शक्तिरूपत्वात् एव
लक्ष्यसाम्योग्याभावरूपत्वात् नचाभावस्यावश्यनिरूप्यत्वात् घटात्पटः एव गितिपंचम्यनुपपत्तिः अमर्षापादः पटेनेसत्रापितदापत्तिर्वेति
वाच्यम् घटादितरः परादमश्रुतिवदुपपत्तेः पथाहितत्रप्रतियोगित्व एवपंचम्यनुशिष्टा तथात्रापिनजर्थप्रतियोगेनुनमवस्ययोगादेवनत्वेताव
तैवार्थभेदोनवाक्यादानपंचम्यानुविधित्वमर्थः अमवपारूपाद्भूतः एव गितिमर्तीतिः एवत्वेनगुणाः किंतु पदार्थांतरमिसपिस्मात् नच एषत्वे
कार्यसमवायाततत्तथाव्यवहारः पदिवेरूपंपटात्स्यपगित्यत्र तथाप्यगतेः विभागस्तु संयोगाभावो न पृथक्गुणः न च संयोगी न गुणाः किंतुवि

मी॰ र॰
५

भागाभावश्चैवं किं न स्यादिति वाच्यं तथा सति शरकर्मानन्तरं क्षणमेव शरःसंयोगीति बुध्यापत्तेः कर्मणा उत्तरदेशविभागस्यैव जननीयेऽप्यनपेक्षणात् न चो
त्तरदेशविभाग एव नास्तीति वाच्यं शर उत्तरदेशाद्विभक्त इति प्रतीतेः प्रमाणत्वात् तस्य चोत्तरदेशस्य कर्मजविभागाभावे हेतुरिति वाच्यं तस्यापि सत्त्वादेव
तथा वाच्यत्वादिति मैवोत्तरदेशसंयुक्तः शर इति बुद्धिः स्यात् तस्माच्च शरोत्तरदेशयोर्विभक्तबुद्धिः कर्मणा नाशात् तस्मात् संयोगसंसर्गाभाव
एव विभागः अत एव हिमालयविन्ध्ययोरपि विभक्तबुद्धिः न चैवं परमाण्वोरपि तद्बुद्ध्यापत्तिरिति वाच्यं रूपरसाद्विभक्तमिति प्रत्ययस्य सत्त्वेन त
त्रापि तत्सत्त्वात् केचित्तु संयोगध्वंसः स्वसमानाधिकरणसंयोगकालीन एव विभाग इत्याचक्षते न च विभागः सच्छिन्नमिति प्रतीतेर्विभागो भावरू
ति वाच्यं अभावः सच्छिन्नमिति प्रतीतेरभावोऽपि भाव एवेत्यापत्तेः प्रामाणिकत्वमेव तत्र मतमिति चेत् तत्र न्यायसिद्धापि अथ यत्संयोगनाशकतया विभागः
सिध्यति न च कर्मण एव संयोगनाशकत्वं अङ्गुलीकर्मणा तत्संयोगनाशेऽपि पाणितरुसंयोगनाशानुभवात् पाणौ कर्माभावात् तस्मा
दङ्गुलीकर्मणाऽङ्गुलीतरुविभागस्ततः पाणितरुविभागः ततः पाणितरुसंयोगनाश इति चेन्नाङ्गुलीपाण्योरवयवावयविनोरभेदेनाङ्गुली
कर्मण एव पाणिकर्मत्वात् तेनैव पाणिकर्मणैव पाणितरुविभागोत्पत्तेः येषामपि तयोर्भेदस्तेषामपि व्यधिकरणमपि कर्मैव कारणमस्तु
गुणान्तरकल्पनायां गौरवात् न चातिप्रसङ्गः फलबलेन तस्या व्याप्तितः संयोगत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनात् अत एव वंशदलवि
भागजशब्दोऽपि तद्द्रुमसंयोगध्वंसादेवासमवायिकारणान्तु तत्र वंशदलाकाशसंयोग एव यत्तु संयोगासमवायिकारणकशब्दत्वं संयोग

राम
५

निमित्तकारणत्वव्याप्यमिहतव्याहृत्यात तव्याहृत्तिरिति तन्मात्रव्याप्यत्वे प्रमाणाभावात् भेर्याकाशसंयोगजे भेरीदंडसंयोगजत्वं दृष्टत्
इति चेन्न सहचारमात्रदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वात् अन्वयव्यतिरेकशालिसंयोगे तारकत्वस्योपाधितात् गुणांतरकल्पनापसात्त्वकमतिकृ
त्वतर्कपराहतत्वाच्च ननु संस्कारोपि कथं गुणांतरं वेगाख्यस्य तस्य कर्मसंतानास्यकत्वात् पूर्वपूर्वकर्मणा एवोत्तरोत्तरसंयोगपर्यंतं तत्रकृतोपपत्तेः
नच कर्म न कर्मजनकं कर्मत्वादाद्यकर्मवदिति वाच्यं नोदनादिजन्यत्वस्योपाधितात् भावनापास्थितज्ञानाहितशत्स्यभेदात् मोक्षणादिकर्म
जनसंस्कारस्यशक्तिमध्यएवांतर्भावात् स्थितिस्थापकस्तु धनुरादावनमननक्रियाजन्यः संस्कारस्तेन हि कर्मोहिताशक्तिरिव अपग्रहत्वादिव
तस्यकारणगुणपूर्वकोगुण इति मतं तन्हि वाच्यं तत्र मानमिति चेन्न त्वस्यानसंयोगजनककर्मणः प्रसृतीक्षिपमाणस्यसाधारणका
रणतया तत्सिद्धेः सत्वनावनमनजन्यः नात्तावनमनज्ञानाजानासंस्कारकल्पनापायग्रहत्वात् नचैकएवसः सामग्रीभेदात् तस्मात् कृतत्वम
वितृष्णः समवायिकारणस्यशक्तिभेदएवसयोजकोनतुगुणांतरमिति चेत् तर्हि नोदनादेरपि तद्धेतुत्वं न स्यात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्सि
द्धिरिति चेत्तत्समेयवं तुल्यायवेन तत्रैव तत्कर्मत्वेन कार्यतायां तद्गुणत्वेनकारणताया अपि सिद्धेः नचैवं वेगोपि सिद्ध्येदिति वाच्यं नोदनेने
वाप्यथासिद्धेः द्वितीयकर्मकाले नोदनं नास्तीति चेत् आद्यकर्मकारणत्वस्येव द्वितीयेपि जनकत्वादिति वेगेन चलतीति प्रत्ययस्य मुचलतीतिः स
मयविशेषएवविषयः आशुकृतमिति वेगाभावदशायामपि तत्प्रयोगस्यापि प्रयुक्तेः स्वीकारादिति दिक् विशेषस्त्वगुणादिगताश्चवश्यक

स्येनत्वेवं लक्षणायेनाप्रसिद्धिः समवायस्तु वैशेषिकाणां नाप्रसिद्धिः न च प्रमाणाणां तंत्र जातिजातिमत्वादीनामपरेभ्येद्वारे वास्मन्मते नोक्ते
वसाधितं व सामान्यादीनां तादात्म्यप्रमाणत्वे समवायोपि तथैव निराकृतः वैशिष्ट्यं चातिरिक्तम प्युपेयं अनपादेशी ॥ द्वरतिप्रसङ्गानुपपत्तेः
न च सम्बन्धयोग एवास्य विषयः स्वरूपसम्बन्धे पिततस्तेन पृथ्वीदंडसंयोग समपि प्रसङ्गापत्तेः वैशिष्ट्यात्प्रत्यक्षमेव विशेष्यत्वं तन्निरूपकमेव विशेषणमि
तिनातिप्रसंगः अत्र च मनोतिरिक्तामेव सर्वाणि द्रव्याणि प्रत्यक्षाणि परमाणुद्व्यणुकयोरभावादेव न व्यभिचारः न च त्रसरेणौ जन्यमह
त्वाच्च प्रत्यक्षत्वं महत्त्वादिस्तेव परंपरया तद्रूपसाधकं प्रयोजकत्वात् रूपसमानाधिकरणमहत्त्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् न च तद्
रूपमपि गगनादेर्विनापि तेन चाक्षुषत्वोपगमात् तथा च जन्यमहत्त्वप्रत्याव्ार्ती हेतुरेवाहताअत एव त्रसरेणुमहत्त्वं जन्यं चाक्षुषमहत्त्व
वत्वादिति प्रयोजकं चाक्षुषपरमपर्य्यत्वं च गगनादौ महत्त्वविरहस्यावेदपि प्रमाणत्वात् पवनमहत्त्वे साध्यस्य सत्त्वादेव त्रसरेणुमहत्त्वेसा
ध्यस्य हेतिद्व्यत्वात्सभवतो समनुतत्रैव हेतोः सत्त्वसहितस्यापि व्यभिचार एव एतेन तस्मिन्नेव साध्ये प्रकृष्टमहत्त्ववत्त्वादित्यपि परास्तम्
अपकर्षे जन्यत्वस्य प्रयोजकत्वात् उत्कर्ष एव कारणमप्रयोजकत्वं तदभावादेवापकर्ष इति दिक् वायुर्न प्रत्यक्षो नीरूपद्रव्यत्वादिति चेन्न आपस्य
कदाचिच्चाक्षुषप्रयोजकताहमाविनाभावि पि च निरस्तैव स्पार्शनप्रत्यक्षत्वापातत्प्रयोजकताकुतः चाक्षुषत्वात् नास्ति वायोः चक्षुरन्वो
यनेन प्रत्यक्षपितरप्रतीतेः कालदिशोः सत्त्वमेवासिद्धमिति चेन्न अषडिंद्रियवेद्यतायाः स्वीकारात् ननु विदशिमाह्निप्रसयाः कालेन विषयीकुर्व

त्तिकिलावाच्या कालः कालोपाधय एव तद्विषया इति चेन्न विप्रादिष्वसमये कालस्याप्यनुगतस्य प्रतीतेः एवमेवास्मादिदं पूर्वेणावच्छिन्नेनोत्तरेण
दक्षिणेन पूर्वदक्षिणेन दक्षिणापरेणापरेणोत्तरेणोत्तरपूर्वेणाधस्तादुपरिष्टाच्चेति दशसु प्रसमयेषु देशाकारानुगतप्रत्ययात्तत्सिद्धिः नच
भूतमन्तरेणातिरिक्तः कालो नास्त्येवेति वाच्यं यावज्जीवाधिकरणवैशेषिकामरान्निलपरिहारापोपस्थापकत्वस्यापि सम्भिधानात् किंच कालदिगा
दिव्यवहार आजानिको लोकानां न कालोपाधिनिमित्तक उपाधित्वादेव नचोपाधित्वमप्रसिद्धमेवेति वाच्यं लोकव्यवहारविरोधात् किंच
कालोऽस्मि लोकक्षयकृदिति भगवतानादिनिधनेनाभेदो नोपाधीनां संभवति नच तदर्हिनास्त्येवातिरिक्तः कालस्तेनैवाप्यपसिद्धेरिति वाच्यं
कालस्याचेतनस्य तेन महासंताभेदाभावात् नचाचेतनत्वमेवासिद्धं लोकस्यासिद्धिसिद्धत्वात् अत एव दिगपि नतेनाऽसंताभिन्ना लोक
व्यवहारप्रमाणविरुद्धत्वमुक्तं तत्स्वरूपेक्षेवोचिता कालोपाधिस्तु न तपनपरिस्पंद एव राश्योत् तदभावात् नराजस्ममात्रं ऋणादेः क्रिया
या एव तदभिधानात् प्रमाणाभावाच्च नच क्रियाया एव कालोपाधित्वे तस्याः क्षणचतुष्टयावस्थायित्वात् स्थूलः कालोपाधिर्न स्यादिति
वाच्यं अनादृष्टानिमेषाणां काष्ठात्वस्य शास्त्रोक्तत्वात्तस्यानुपपत्तेर्निमेषाणां व्याप्तितापाअपित्वीकार्यत्वात् नचाणुपलब्धिविरोधः स्थू
लरूपेणास्थापितत्वात् अन्यथा तदानीमतस्थलीतावद्व्यापिनः स्यादित्युक्तः प्रमाणत्वे तत्कालोपाधेत्वमपि त्रिंशत्वादिघटि
तमवयवमेवेति नानुपपत्तिः किंच स्थूलकालस्यापि व्यापित्वेऽपिता वच्छिन्नेषु पूर्वेषां तस्मिन्न्व्यापिभावत्वे प्रतीसेवभावानां व्यापित्वमिति न

मी॰ १.

काचित्स्मृतिः किंच तावता निमेषाणां ध्वंस एव कालस्थानैव क्रियायाः कालोपाधित्वभंगः प्रतियोगिध्वंसयोरभेदस्य व्यवस्थापितत्वात् अभेदपक्षे
पि क्रियाणां विनाशानिरूपकत्वेन पांपरपातस्योपाधित्वात् न चैवं कालोपाधीनामतीन्द्रियत्वमपि प्रस्य परिस्पंदस्य परकीयस्य चक्षुषापि ग्रहणसंभवा
त्तस्य चक्षुः प्रत्यक्षपरिस्यापि दूरे नीयते इति प्रतीतिविरुद्धत्वेनाप्यवच्छिन्नचक्षुः संयोगविरहदशायामपि प्रमितत्वेन तदसंग्रह एव तस्य हेतुत्वात् न च च
क्षुषः संयोग एव व्यापारः उन्मीलितस्यैव तस्यैव तत्त्वात् न चैवं दूरस्यस्यापि ग्रहापत्तिः तदानीं तत्संयोग्यताविरहात् रहस्य च फलोन्नेयाकदाचि
द्धोष दशायां दूरस्यास्यापि प्रतीतेः दर्शनं तमिस्रमपत्यापत्तिः सुमुखत इति शक्तिमात्रं च मानान्तरानाशक्तिरिहनः कश्चिन्न मतीतीनो व्यवस्थायैव प
रोक्षमिव विद्यते आत्मा स्वस्यापरोक्ष एव परमात्मा तु निःसंविज्ञानमानंदं ब्रह्मेति ब्रह्मरातिर्वेदितव्यं परं वापरमेव च यद्ब्रह्म तातिनिष्यात्मोपरं ब्र
ह्माधिगच्छतीति श्रुतिसिद्ध एवमात्र जन्मकर्तृत्वे पारंतस्य नास्ति मानाभावात् बाधकमानसत्त्वाच्च तथाहि वेदितव्यत्वेन सिद्ध आत्मा यदि क
र्तीस्याज्जन्यस्यानादिमानस्याद्जन्यस्य ज्ञानत्वानुपपत्तेरिन्द्रियादिप्रणालिकया जन्मोत्पातस्ते नो गुणविशेषो ज्ञानं चिकीर्षा जन्या हि कृतिरि
च्छा साधनता जन्या हि चिकीर्षा कथ्यते जगत्कर्तृत्वबोधिकाश्रुतिस्तु निरंजनत्वादिबोधकश्रुत्यासमतिशक्त्या किंच प्रयोजनं तमेवार्थं बोधयन्ति वे
दाः स्वाध्यायविधिविहितत्वात् जगत्कर्तृत्वावबोधः स्वतः पुरुषार्थः प्रयोजनं च ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीति वाक्यात् आनंदप्राप्तिः बोधस्यैव जीवस्यानं
दप्राप्तिः न हि जीवस्य ब्रह्मरूपताप्रवचनमस्मत्तदीयानंदरूपत्वाभावनातिरिक्तात्मरूप आनंदो निमग्नः स एव जीवस्य स्वरूपतिस्वेन स्वात्मसाक्षात्कार

विषयो भवतीति निःश्रेयसार्थं प्रवर्तमानं देहनिसंभवतीति सप्रयोजनत्वमस्य बोधः तस्मादुपास्य एव भगवान् तदनुग्रहाधिकारणाभ्यासाचार्यैः
तथाप्योमशरीरे विपरमात्माश्रुतेः श्रुतेः इत्यतेवाशिरणानि संयः खं ब्रह्मेति शङ्कितः इति द्रव्यपदार्थः अपगुणेषु रूपाणि नानानीलाहृणादि
नाभेदेन तानि लेकात्मकामेव नीलतानीलतमादि प्रसमयत्तविरुद्धरूपानुप्रवेशेन पदित्तु कर्कोदिल्लु गुणोमत इति वार्त्तिकानुसारेणाशेषेणा
श्वलैकार्थसमवायी गुणः वत्सलधेनुलादयः संयोगतवयोवस्थाविशेषात्तथाकारमलादयः करिशावकादिगताश्चावस्थाविशेषाः पूर्ववृत्तदाते
पिसंतुनानाकिंतुप्रतिव्यक्तिनियतएवमामामलश्रोगुणाभिन्नत्वसमवेशाज्ञातिआपिः तावितावतेषां निसतामप्रमाणारलेकपालेसंयोगविशे
षाद्रूठभावापत्रैकपालहृपमेव घटेश्रतीयते नानारूपारब्धेष्वपि तास्वेव चित्रत्वेन प्रतीयंते ननु चित्रं विजातीयरूपमानाभावात् एतेनैव
रसस्पर्शगंधाश्च विव्याख्याताः तेषामप्यवयवगतानां तत्रोपलंभात् अस्मस्यानुपलब्धिबाधितत्वादेतेनैवतेपापाकजताभावो व्याख्यातः
क्वचित्पाकविशेषवशेवतानितिष्ठंति तदभावबतितत्रैवनितिलोकानां पाकजत्वमप्येवमल्कतल्कपाकविशेषकालीनमेव तल्कतदधि
करसंगनामकालीनमिसपलब्धानुपलब्धी संख्यानुवैशेषिकस्त्रिकांततत्वमायापा क्वचित्क्रियायामपिस्वीक्रियते तिप्रश्राकृती
र्गहोतीसाहावतो नद्रव्यमात्रसमवायिनीएवेतिएतावान्विशेषः अपरिमितहेतुनपरार्द्धीस्यातः संख्यांतरमानाभावात् किंतु निय
तवहुत्वनिहसंख्याकत्वमेवश्राधानदक्षिणाधिकरणेएकादेयावई दंयाः शतंदेयमहहत्वंहेयमपरिमितशादस्यतादसंख्याधाहत्व

मी०१०
८

त्वापत्तेः प्रत्यक्षत्वमिथ्यात्वमित्याख्यातत्वात् नापि परिमाणाभावः देवदत्तसमवायसंबंधेनाकाशसत्त्वात् बहुत्वसंख्यांतरमितिं करदलीकृतामतं त
त्र एकत्वद्वित्वादित्रिकं त्रितयमपेक्षाबुद्धिजन्यत्वमेव बहुत्वमेव ह्यापेक्षजं तत्र मानाभावात् एवं समवेकत्वसहितमेकैकत्वमेव द्वित्वं द्वित्वसहितमे
कैकत्वं त्रित्वं त्रित्वसहितमेकैकत्वमेव चतुष्ट्वमात् साहित्यं चाप्यमेकोपमेकत्वसमपेक्षाबुद्धिविषयत्वं न तु द्वित्वादिकं संख्यांतरमिति चेत् का
ऽतो हानिः पर्याप्त्यधिकरणत्वस्य महाप्रलयसत्त्वात् तदपरिच्छेदकत्वात् नासौ कर्मविशेषणमिति वार्त्तिकं तु संख्यापानावतारबीजस्याभिप्राये
ण किंतु कत्वद्वित्वादेः पर्याप्तिकं वैलक्षण्यं पदार्थभिन्नत्वमेव अत एवैकत्वसजातित्वस्य जातित्वमेकत्वानामभेदाभ्युपगमात् न चैवं भेद एव मा
स्तु तथा सति संख्यागतनानाजातीनां तदाश्रयपर्यायकोतान्न चभेदकल्पनाप्रमात् तद्वरं तत्सैव भेदोऽपि न्तः परिच्छिन्नेनोपाधिमति संबंधेन द्वित्वादि
प्रत्यपरत्वसुखतेतरावहुत्वमपि द्वित्वादिव्यापकं संख्यांतरमेवास्येयम् अत्र संख्यापदार्थांतरं न गुणः एकं रूपमिति प्रतीते गुणवृत्तित्व
स्याग्रतोऽसाकर्मवृत्तित्वस्याभ्युपगमात् न च कर्मासमवेतसमवायिकारणत्वेन गुणत्वसिद्धिरिति वाच्यं अप्रयोजकत्वात् अस्म
याऽन्योऽन्यसमवायिकारणत्वादित्यपि स्यात् अपि चैकत्वस्य समवायिकारणत्वमपि नास्ति अवयवैकत्वस्य जन्यद्रव्यमात्रासमवायिकार
णमात्रादेवोत्पत्तेः प्रत्येकवायव्यवृत्तौ कौस्तुभास्य समवायिकारणकारणतया स्वीकार्ये न त्वसमवायिकारणत्वेन कार्यकारणत्वमतः कार्य
समवायसमानसंस्कारणसंस्कारणतावच्छेदको मानाभावादिति भावः केचिदेकदेशिनः तन्न केवलहिगुणकर्मान्यवृत्तित्वं गुणलक्षणं घटकं यत्नेन गु

मु०
८

8

णत्वं न स्यात् किंतु गुणगतो जातिविशेषः स च रूपादाविव संख्यायामपि महद्विषयव्यवहारादेव सिद्धः किंचासमवायित्वं गुणकर्मणोरेवेति सर्वसिद्धं च
ल्पि च समानमहत्त्वैरल्पसंख्यैर्वारब्धमपेक्ष्य बहुभिस्तैरारब्धद्व्यणुकपरिमाणं प्रति संख्यायाः कारणत्वं तत्रासमवायिकारणत्वपर्यवसानेन तस्य
कर्मत्वे बाधितेऽसमवायित्वानुपपत्त्या गुणत्वसिद्धिः गुणत्वसिद्धौ च गुणाभिन्नकल्पनात्वतिरिक्तपदार्थकल्पनागौरवग्रस्तेति दिक् परिमाणं चतुर्विधम्
अणुमहत्ह्रस्वदीर्घं चेति वैशेषिकाः तेषां चाणुपरिमाणं परमाणुद्व्यणुकयोरेव तत्रापि द्व्यणुकपरिमाणे ह्रस्वत्वं परमह्रस्वत्वं तु परमाणुपरिमा
णे तथा परमदीर्घत्वमपि परममहत्परिमाणे कार्यसमवेतं दीर्घत्वमात्रं महत्त्वैकार्थसमवेतमिति निष्कर्षः ननु च कः परमाणुद्व्यणुकयोरति
रिक्तयोर्मानाभावात् अणुपरिमाणयोर्ह्रस्वत्वयोरपि न तावत्प्रत्यक्षं साधकं प्रत्यक्षस्य योग्यजनकतया सिद्धस्य विना परिमाणं सत्त्वे बाधकाभा
वात् न च परिमाणजनकतावच्छेदकं निःशेषपि सत्त्वात् अत एवाणुपरिमाणे ह्रस्वपरिमाणे तत्तुल्यमेवेति सर्वत्र समसंगोचापत्तिरिति तेषामसमा
शमात्रं न च सर्वत्र समानामस्ति न वा समानां तत्राक्षिद्धं सर्वसमस्तविषयत्विशासंज्ञातुल्यपतद्भयमज्ञानतातनत यत्ससगोचरमिति
स्तात्तु मशकत्वात् अस्माकं तु त्वन्मतापकर्षमहत्त्वमेव परमाणुत्वं तच्च त्रुटौ प्रसक्तमिति रूपेव तथा च त्रुटौ जालांतरगते भानौ योऽणीयो दृश्यते रजः
तस्य परमाणुत्वं परिमाणं च ह्रस्वत इति तत्रैव परमह्रस्वत्वमपि समभिव्याहारेण लिखितं ह्रस्वरूपेण यथा ह्रस्वत्वमात्रं न तु भाक्तत्वं तत्र प्रयोग एव प्रमाणमल्पका
पेक्षया कुवलयाणुप्रयोगोऽपि महत्त्वापकर्षनिबंधन एव अपकर्षश्च गुणगतो जातिविशेषः स च समनसः सिद्ध एव परमदीर्घत्वमपि जन्यमहत्त्व

मी०२
९

द्व्येव परममहत्त्वमपि नास्ति प्रमाणाभावात् त्रुट्यादौ हि महत्त्वं प्रत्यक्षसिद्धं अवयविपरिमाणजनकतयापि न तु नित्यपरिमाणं तथा तस्याजनकत्वम
थाकाशमहत्त्वस्यापि तथात्वापत्तिरिति वाच्यं समवायिमहत्कारिविरहप्रयुक्तत्वात्तदजनकत्वस्य ननु नित्यत्वप्रयुक्तं परिहाराकाशमहत्त्वे वास्तु
एं तदास्तु तिस्मपि परमदीर्घत्वं न चात्मकालदिङ्मनसां परममहत्त्वं प्रमाणाभावात् न चात्मविशेषगुणानां प्रत्यक्षतानुरोधेन महत्त्व
मात्मनि सिद्धं कार्ये विशेषगुणप्रत्यक्षतायां महत्त्वगुणसामानाधिकरण्यस्य तन्त्रत्वादिति वाच्यं येषामणुविशेषगुणा अप्रत्यक्षाः ते निते
षां तत्रैव लक्षणं तत्साकं किंच यथात्मनि परममहत्त्वं स्यात्तदा आत्मग्रहे तदपि प्रत्यक्षं स्यात् स्यन्ति ग्रहणां तत्र तद्योग्यताकल्पने परिमाण
स्य परिच्छेदमात्मैकत्वमपि तत्स्यात् प्रत्यक्षत्वादि उच्यते नैवमहमेकोऽनेको वेति संदेहाभावादात्मप्रत्यक्षमेवेति ह्रस्वत्वदीर्घत्वे तु महत्त्वावान्तर
जातीपरिमाणान्तरे एव वा इदमस्मान्महत् किंतु दीर्घमिति भेदप्रतीतेः महत्तरेषु चूद्दीर्घतरमानीयतामिति प्रतीतेन च चतुरस्रवर्तुलत्वा
दिकमपि तथा प्रतिस्यादिति वाच्यं तस्य संस्थानविशेषत्वात् तच्च परिमाणान्तरं वा तत्स्वारूपतोपि जातपतश्च विवादं कश्चिदनारम्भद्रव्यान्तरं
योगादविषयथा यो वनेद्वेदरत्वादि शरीरस्यो त्वं न च परिमाणवति परिमाणानुपपत्तिः प्रमाणाभावादेकजातीयस्य तथात्वात् न च तत्र शरी
एतारम्भे वा स घट इति वाच्यं स एवायममुकस्य पुत्र इति प्रत्यभिज्ञापितुः स्थादृक्कारणात् त्रुट्यप्रमथानन्तरं जन्यस्यासतदकारणापत्तेः यादृशः संयो
गो वयवान्तरमारभेत तादृशस्य परिमाणं तामिति अभ्युपगमात् न नातिप्रसंगः इति पर्यवसिते परिमाणं संयोगत्वजन्यः कर्मजन्यस्वामतोक

एवं
९

र्मजात्संयोगादुभयकर्मजस्य संयोगस्य वैजात्यमस्त्येव सोत्साहदृश्यमानुविविधानुपलंभः न च संयोगद्वयकल्पनयैवोपपत्तौ जातिभेदस्याना-
भावः अनंतव्यक्तिकल्पनातो जातिकल्पनायामेवमात्मलाभात् विजातीयसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाच्च न तदानीमेकैकजमजातीयसंयोग-
द्वयोत्पादः ननु जातिभेदकल्पनाप्रतिबंधकल्पनयोरेव गौरवमिसेक एव संयोगोऽस्मत्तत्कर्मजश्चास्तु उभयकर्मणोऽस्मत्तत्कर्मत्वेनैव का-
रणतान्न उभयकर्मत्वेनाप्येवं भयपरं अस्मोपि घटो विजातीय एव स्यात् अत्र केचित् उभयकर्मजात्मतत्कर्मजात्पि यताभ्यां जनितयोः क-
र्तृत्वमेव घटद्वयप्यपोस्पृशद्योर्वैलक्षण्यानुभवाद्वैजात्यं संयोगस्येमाहुः तन्न संयोगद्वयजन्यत्वेनैव शरवैजात्योपपत्तेः न चानेन संयोगक-
ल्पनायां गौरवं सामग्रीसत्त्वेन तदुत्पादस्य दुर्वारत्वात् न चात एव प्रतिबंधककल्पना तत्र मानाभावात् सिद्धे हि वैजात्ये विजात्ये विजाती-
यसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं सिद्धे च प्रतिबंधकत्वे नानासंयोगाभावात् अनुभूयमानसंयोगस्योभयकर्मजन्यतावच्छेदकजातिसिद्धिरन्यो-
न्याश्रयः सिद्धेपि वैजात्ये विरोधोऽसिद्ध इति एकस्मिन्नेव वस्तुनि महत्त्वदीर्घत्ववत् संयोगद्वयं जायतां न चाऽस्मत्तत्कर्मजमपि संयोगद्वय-
मिति संयोगत्रयापत्तिरिति वाच्यं ताभ्यामेकस्यैव संयोगस्य द्वाभ्यामिवैकस्य घटस्योत्पादवत् तिस्रवचत्वात् अत्राहुः मल्लयोः संयोगं प्रति
मल्लकर्मणोः कारणता न मल्लकर्मत्वेन विनापि मल्लकर्मणः पवनकर्मणा तदुत्पत्तेः नापि मल्लमात्रसमवेतसंयोगं प्रति संयोगत्वेन व्यभिचा-
रात् नापि संयोगजसंयोगजन्यतायाः प्रथमतोऽज्ञानात् मल्लकर्मजमल्लमात्रसमवेतसंहेतुरिति चेन्न परंपराश्रयात् स्वमल्लमात्रसम

मी २.
१०
10

वेतः संयोगः कदाचित्तत्कर्मणा कदाचित्तत्कर्मजमहत्त्वसंयोगादित्यनुभवसिद्धमन्वयव्यतिरेकि च तदुभयमनन्यथासिद्धमेकधर्मावच्छिन्नं प्रति
व्यभिचारीति संयोगजमतावच्छेदिका जातिः का अगत्या च महत्त्वकर्मजमतावच्छेदिका चेति चेत् न संपदां तु तत्र महत्त्वमात्रसमवेतसंयोगत्वं न का
र्यतावच्छेदकं तादृशकर्मणा पवनसंयोगस्यापि जननादित्युभयकर्मत्वेनैव तत्पात्वमिति एवं मेघद्वयकर्मत्वेन तदुभयमात्रसमवेतत्वेनेति ना
नातादृशकार्यकार्यता ए कजातस्य वच्छेद्या जाघवादिति अन्यतरकर्मजो भयकर्मजस्तदुभयमात्रसंयोगजस्त्रिविध इति वैशेषिकाः तन्न
संयोगजसंयोगस्य दूषितत्वात् तस्मात्संयोगः प्रथमतो द्विविधः अजो जन्यश्च जन्यस्तु अन्यतरकर्मज उभयकर्मजश्चेति प्राचः पार्थसा
रथिस्तु न कर्मजो न हि संयोगो न वा संयोगजः किंतु नैरंतर्यमेव संयोगप्रयोजकं तच्च विभुनोरपीति अथ यात्मनः संयोगोपि जन्य एव तथा
द्विष्ठो न संयोगः किंतु स्वादृश्यवत्संबंधिभेदेन भिन्न एव तथा च दंड संयोगपुरुष एव न तु स्वस्मिन्पुरुष संयोगोपि दंड एवेत्याहुः तत्र किं ना
वच्छिन्नैरंतर्यमिति चिंतनीयं अव्यवहितकालत्वमव्यवहितदेशत्वं वा आद्ये किंचिद्वा आद्ये पक्षे कालकालद्वृत्तित्वे तत्र तदा हिमवद्विंध्य
योरपि तदापत्तेः अथैककालजन्मवत्त्वं घटसमानकालजन्मनो विध्यवर्तिपदार्थानां काशीस्थघटसंयोगापत्तेः विभुनोः संयोगाभा
वापत्तेश्च नापि द्वितीयः शातेनादेशयोः संयोगाभावप्रसंगात् अव्यवहितदेशताभावात् कर्मणा ऽव्यवहितदेशताजन्यते स्यादृशोत्त
रदेशकर्पदि तत्संयोगश्चेत् तर्हि तत्तरदेशः स्वदेशे स्वपरकर्मणो पिभागस्येवेति शास्त्रेवत् देशसंयोगः कर्मणा क्रियत इति कथं न क

रामं
१०

मिसंयोगहेतुः अथ तद्देशविभागः शाः कर्मणा क्रियते न संयोज्यते संयोगस्तु शरीरादेशयोर्नैरंतर्यादेश इति तापरमाणोर्जायते समा
नदेशतावशरादेः क्रियाधीनाविभुनोराहजिकी समप्यपि द्वयोर्न संभवति मूर्तयोः समानदेशताविरोधात् अथ संयुज्यमानस्तातिसमी
पो यो देशस्तत्रस्थितत्वं तदपि कर्मणा विनेति क्रमे जन्मसंयोगपर्यवसितमेव अपस्थितिर्गतिनिवृत्तिन्तु संयोगः अतिसमीपपूर्वते
क्रिया जाता ततो निवृत्ता ततोऽतिसमीपस्थयोर्द्वयोः संयोगो न तु कर्मणः संयोगं प्रतिहेतुत्वापि पराभिमतं संयोगजसंयोगे व्यभिचारात्तस्य
वश्यापेक्षासमीपदेश इति तावत् संयुज्यमानस्य द्वयोरुभयस्य संयोगानुपपत्तेरिति नैवं कर्मणामुत्तरदेशसंयोगफलत्वाभावे उत्तरदेशस्य कर्मत्वेन
स्यादिति वाच्यं पतनं प्रभृत्येव संवेद्यहितस्य फलत्वानन्तु तज्जन्यतापि व्यभिचारस्य दर्शितत्वादिति निष्कर्षः लोके तु कः संयोगजसंयोगस्ताम
न्नतो भावेन कर्मणः संयोगाव्यभिचारात् द्रव्यस्य संयोगेऽप्यसंशक्येव न संयोगः समवायिविशेषस्योपेक्षितत्वात् यत्तु विभुनोः संयोगो
जन्यः स किमेकैकत्वेन तानुपपत्त्या एव वा नाद्योऽपायात् द्वितीये तेनः संभवेन द्रव्यान्तरेण सादृत्वात् संयोगस्य तस्मिन्विवक्षकत्वकल्पने च तस्माद्वेन विभुसं
योगस्य सत्त्वेनानुमानं प्रमाणं अथ सुषुप्तिकाले संयोगो नास्ति पूर्वस्य नाशात् अस्य स्तु नोत्पद्यते तस्य पिनेन्तर्वेजाग्रत्समनतरः सुषु
प्तिकाले नजाग्रज्जन्मशक्त्यभावात् अत्रैव पुन्नैव हि सुषुमत्स्वाप्यते नैवं मशेषविशेषगुणोच्छेदात् तदनुपपत्तेः भवन्मते संस्कारादं
संयोगोत्पत्त्यभावादिति वाच्यं निमित्तत्वाभिव्यक्तिरेव मुक्तिरिति वक्ष्यमाणत्वादिति तथाच जागरणजातः संयोगएव

समुत्पत्तिः स्यादेकः अतएव संयोगस्य वियोगं ततावान्तिको क्वापि संगच्छत इति वैशेषिका दृशकः स्वनापेक्षयात्तद्विभक्तापाएव ७कत्वात् वार्ति
कं तु जन्यसंयोगाभिप्राय इति संयोगाविभागयोगाताइति ७ एतान्मलकं दहितवाक्यमिति अजसंयोगमानंतु वर्णि साक्षात्काइंद्रियसंयोगजन्यः
साक्षात्कारत्वान्नतवदिति श्रोत्रवर्णिसंयोगतथा मनआत्मसंयोगी दृष्टत्वात् घटवदिति आत्ममनःसंयोगः नचाप्रयोजकत्वे आत्मसाक्षा
त्कारे इंद्रियसंयोगजत्वात् विभागसाधनं त्वप्रयोजकमेवेति दिक् यत्तु संयोगद्वयमेवनाथत इति तत् योगसिद्धत्वविरुद्धं एकस्माः सामग्र्या एक
मात्रजनकत्वात् न च प्रमवाधिकारणभेदादिहास्ति सामग्र्याभेद इति वाच्यं सामग्रीप्रदेशे समवायिकारणपातात्सामग्र्याः कारणसाकल्या
त्मिकायाः पावकादिविलक्षणकारणप्रागभावानाधारकार्यप्रागभावाधारक्षणात्मिकाया वा कार्याजनकत्वे तत्तद्द्विदितयामेरसंभवा
त् किंच संयोगद्वयमाने प्रसमूहतो वृद्धकमेव विषयीकरोतीति दंडोनंदे ३ संयोगीति प्रतीतिरेव मानमिति चेत् दंडे विशिष्टसंयोगद्वैविरहा
देव तदुपपत्तेः सादृश्यं तु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं तच्चेदृश्प्रतियोगिसत्त्वे प्रतियोगिन्यनुवृत्तेः प्रतिसंबंधिभिन्नमेव संयो
गत्वनिःप्रतियोगिकएवोभयत्रवर्तते बाधकाभावादितिदिक् पातापातयोः प्रसत्त्यप्रमाणं प्रतीपत्तेर्हिमवान्त्रावतनिकृष्टदेशा
स्य मया इति विप्रकृष्टदेशस्य च पात इति नगृहसंयोगात्मत्वमेव संनिकृष्टत्वे तथा चात्मसंयोगाश्रयत्वमेवापरत्वमस्तु वृहत्संयोगा
श्रयत्वमेव विप्रकृष्टत्वं पात्वमस्त्विति दिक् तत्पोत्तयोरसत्यासिद्धिरिति चेन्न तादृशसंयोगाश्रयत्वस्यात्मन्यपि सत्त्वेनातिप्रसंगात्

नचमात्रे निविष्टे वेव तथा व्यवहारो व्यवहार्ययोर्विशेषात् मूर्त्तत्वमपि व्यवहार्ययोः प्रवेश्यमिति चेत् तथाप्यवस्थादपाद इति सावधित्वं परत्वस्यमती
यते नच संयोगः स्वावधिद्रिमस्मात्त्वं कृष्टमिमतेतिः तथाहि संयोगो व्याप्यसज्जवृत्तिः परत्वापरत्वे चैकद्रव्यवृत्तिनी इति तस्मान्निरोतेत इति यदुसंयोगभेदा
परिगणनेपि तन्मूर्तद्रव्यव्यवहारान्नतिर्विद्धिरिति तत्र तत्परत्वापरत्वव्यंजकत्वेन तदज्ञाने तद्व्यवहारासिद्धेः किंच बहुत्वाल्पत्वयोः संयोगगतयोर्वेतिमत्त्वं
त्वेपि विलक्षणत्वे संनिकृष्टतापेक्षया बहुसंयोगमत्त्वं तथाविप्रकृष्टतरापेक्षया विप्रकृष्टेपि संयोगाल्पत्वात्तत्रव्यपदेशो यावत्रते योगाल्पत्वं यदपेक्ष
यापत्त्रसंयोगबहुत्वं वाच्यं तथाचाननुगमः स्यमनुगमे परत्वापरत्वसिद्धिः नचाननुगतयोस्तयोर्ज्ञानमपि कथं परत्वापरत्वयोः कारणमिति वाच्यं
परत्वविशेषं प्रत्येव तेषां जनकत्वात् तदुपजीव्यपरत्वापरत्वकारणधीविषयत्वे नस्वाम्यासंभवात् तथात्वात् शक्तिवादित्वा मन्मते कत्वेक शक्तिम
त्वेन कारणत्वादेव विशेषतिष्ठस्य जनकत्वमिति न दोषगंधोपि एवं च पिण्डद्वयं परत्वापरत्वयोः समवायिकारणं प्रागपरदिक्प्रदेशसंयोग
द्वयमसमवायिकारणं संनिकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वविषयिकापेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणम् दिक्कृतयोरनयोरिति वैशेषिकमर्यादा परत्वेनास्मादेको
दिक्प्रदेशः परः अपरत्वेनास्मादेको दिक्प्रदेशोऽपरः कालकृतयोः परत्वापरत्वयोरपि ज्येष्ठकनिष्ठपिण्डे समवायिनी कालपिण्डसंयोगावसमवायिनौ
विप्रकृष्टत्वसंनिकृष्टत्वविषयिके अपेक्षाबुद्धी निमित्ते बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वं विप्रकृष्टत्वं अल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वं संनि
कृष्टत्वमिति गणकिरणावल्यां अत्र गुरोस्त्रिज्ञातत्वाव्यवहितदिनजातपरत्वापरत्वयोस्तपनपरिस्पन्दव्यभिचारात् यत्प्रागभावावच्छेदकावच्छिन्न

मी॰ र
१२
12

स्यागाजन्मपतद्पेक्ष्यापा विभक्तार्थपन्मावच्छेदकस्यागाख्यस्ताधिकरणस्यागाजन्मपतनद्पेक्ष्या सं निकृष्टमिति निष्कृष्टार्थः यद्यपि चात्राप्यनुग
मारपेक्षावच्छेदकारणातानसंभवतितथापिभागक्तरीतिरनुसरणीया यदि चनास्त्येवभागाभावोक्ष्यंतश्चासंताभावादनिरिक्तः किंतुपरत्वाश्रय
कालवृत्तित्वेनसएवध्वंसत्वेनव्यवह्रियतइतिमीमांसकमतं तदापरत्वाश्रयत्वेनाभिमातायाम्यक्तिस्तदीयाधिकरणास्यागापेक्ष्यावृत्तित्वं
यायाः अपरत्वंपरत्वाश्रयाधिकरणाद्यागापेक्षयावोध्यं नचैवं निरुक्तध्वंसेपितादृशापेक्षावृध्यापारत्वमनुसंधेतेतिवाच्यं इष्टापत्तेः नचैवं ध्वंसेन
घटेविकालजीवतिकनिष्ठपरत्वापत्तिरितिवाच्यं ज्येष्ठकालीनक्रियावृत्तेरेवपरत्वोत्पादकत्वाभ्युपगमात् गुणादेःपरापरकालोत्पन्नवृत्तित्व
नमुख्यमितिपर्यवसितः परत्वापरत्वविचारः गुरुत्वंतुपतनासमवायिकारणंम निरुक्तस्यवच्छेदकपदगुरुत्वाभ्यामेवतदारब्धेवनतिः एवं
तदारब्धवनुवपारब्धेवद्रव्येष्वाधिकसमवेशाद्ववनतेराधिक्यंतामेववागुरुत्वामारब्धेपिवद्रेतेनत्वपविनिगुरुत्वानिजापंतेमतंविशेषगुण
त्वादेवननुनीलाद्यगुणादिभेदेनपदगुरुत्वस्येकत्वेपितदाश्रयास्यवृत्तत्वाभ्यामेवनतिभेदः अतएवद्विपत्वकरंकतकाभ्यामारब्धस्यस्वस्तिक
स्यकारणागुरुत्वापेक्षयाप्तामेपिनवनुः पत्त्वापत्तिः यतुरुवकः पत्नपरिमितगुरुत्वाश्रयोनस्वस्तिकस्यसमवायिकारणं किंतुरुचगतोष्यगुरुत्वा
श्रयएवतथागुरुत्वं पत्नदूपं स्तस्वस्तिकसमवायिकारणे तदाकारणावयवपंपत्नपाः परमाणावमानापगुरुत्वानांसमाहारेसतिभवतित
दाश्रयोरुचकएवनचैवमन्त्योपिगुरुत्वेजातेएवं पत्नपीमितमपेक्ष्याधिकगुरुत्वबलादधिकावनतिः स्यादेवकारणस्योत्कर्षादितिवाच्यं तस्यापिध्व

राम
१२

पत्तिग्रहत्वेऽप्यग्रहत्वेन कार्योत्कर्षेस्यानुसाधनतयोः समयोः पाषाणातं तद्योऽदृष्टात्तगोपत्तिप्रत्नेऽप्यधिकावनसदृशनैनाकस्यनादिति कल्पनं तस्य
पक्षपातित्विाख्यगतोऽद्वेवफलतिहतु कस्याकारणत्वेनमाणाभावान्नवांसनुः १ लेकार्यगतं शक्तिकारणगतवनुः १ लत्वेन कारणतैवकल्पयितुम
चितानतत्स्यथापिसिद्धान्तपवृत्तौकारधतकारणत्वस्यवाधः किंचवनुः पलप्रागभावाभावादेवकार्यानुसारः कारणगतैकैकपलत्वमेवमस्तिवं
धकत्वेनवाशक्तसमर्थनो दृष्टांतश्चासिद्धश्च एवंयत्किंचिद्वनसाधिकस्यापिलपिनुमशक्यत्वात् अस्मयावतुः पत्रिकएवस्वत्तिकोत्सापतेत्साम
ग्रीसत्तत्वात् फलंतुनहिपत्वाख्येवनुष्यनत्वेनप्रतिबंधकत्वादितिवकिंनयतारपेतितिदिक् ननुपश्रनसदृष्टवदात्मसंयोगादेवात्मपयावायो
स्तिपेगासनंकृतभुजंगस्य सौख्यगमनं मितितिनगृहत्वसिद्धिः नचत्वहितत्वदेवपावदात्रयभाविस्यादितिवाच्यं परमाणुकर्मणत्वजस्यापिपावद
त्र्यभमनगुहेः नच१तनं हमानाधिकरणोकमात्रहत्रिगुणासमवायिकारणकंपतनत्वाद्गजस्पर्श१तनवदितितत्सिद्धिः मात्रमेवेशेगोरवा
न्वेगस्पगुणत्वाभावेनदृष्टांतासिद्धेश्च अदृष्टजकर्मणोपावदाश्रयानगुहेत्वेवृत्तिः पवनक्रियायोरपिगुणतातजसत्वापत्तेः अपतयोजीति
त्वाभावादेवो१पत्तेर्नगुणतातात्कल्पनंनवाऽदृष्टवैजात्यकल्पनेतद्धिहाविरस्त्वजोतः पतनसमवायित्वमितेतदेवाल्प नत्वसमवायिकार
णमपवश्यमपेक्ष्यंप्रमाणाभावात् अन्यथातदुभयकर्मजननार्थमपिविजातीयकर्मद्वयंकल्पयेत् स्यादितिनचाहृष्टवैजात्यादेवतदुपपत्तिःकेन
केनकर्मणानदृष्टेनेत्यनियमितिवक्तुमशक्यत्वात् तत्कारणं कुत्रात्मनीतिचनएकात्मनेविनिगंतुमिति केचदाहुःमनसंस्कारमेवगुणत्वेत्प्रमाणं अन

मी॰ १॰
१३

13

ऽप्यते हि पृथ्व्याद्यारोपितपदार्थानां भुक्तानामपामादीनां नोदरगतानां गौरवं नचैवं तमसश्चाप्स्पर्शवद्द्रव्यस्य तत्स्थापितद्रूपवत्वं भावस्थिरि
तिवाच्यं फलवत्वेनोपपत्र्यवस्थितं तम्मुक्तसमवायसंबंधवृत्तेः रूपकलात् तमोगुरुत्वंन योऽम्भफलानुमेयापापोपघ्नतायाः फलाभावेन कल्पका
भावात् एतेन तमस्त्रिपक्षेनिकर्षव्याप्यसमवायितामितद्गुपलंभात् नाप्यधःस्पर्शवेगवत्तयादिगुरुत्वस्य तदापत्तुपरत्वे: किंचिद्विद्विपमह
वसहायं पौर्णांश्रीप्रसिद्धतांद्रियेगुरुत्वेमवर्तेतइतिवस्त्रभावावयोर्हि तंहेपामिति यत्तुलघुत्वमपितर्हि तेजसिस्यादिति तदपपार्श्वं नादृशामह
त्वाभावात् अर्ध्वगमननियमादेश्च जातित्वाभावेनेवोपपत्तेः किंतुगुरुत्वाभावप्रयुक्तत्वं पक्षिवृक्षुरादीनां वायवातिशयोऽकुर्मांतिरपदर्शनात्
तत्कल्पनेनतदासुतदपिगुरुत्वान्तरं अप्यवानपतनादीनामेवतादृशी कर्मशक्तिः समुचितानहि लघुत्वपनमित्तिकदाचिद्दृष्टमतस्सामितित्रिवृ
तेःपरिच्छिन्नेतीयम् पर्यवसितगुरुत्वम् द्रवत्वंद्विविधं सांसिद्धिकंनैमित्तिकंचआद्यं जलेद्वितीयंभूविहवर्णादेरपिगुरुत्वहवरपीतत्वेनप्रथिवी
लव्यवस्थापनात् करकाद्रवत्वेन स्वाभाविकं किंतु घनतादोविवर्तोमोप्यसंयोगनिमित्तकमिति चेन्न सर्वत्रोदकेस्तभावसिद्धसद्द्रवत्वसोपलंभा
तस्मात् सांसिद्धिकद्रवत्वमेव हिमकरकादौ कार्यप्राद्रवतानुमतिःस्मद्धिमे न तेजसां संयुक्तानामाप्यानां परमाणूनां परस्परं संयोगोपोद्रव्यारंभकः संयाता
व्यंस्तेन परमाणुद्रवत्वस्य प्रतिबंधात् द्वावणस्येववन्हिसंयोगात् द्रवणस्याप्यतेकालांतरे तत्रैव द्रवत्वोमत्तेः विलयनंतु हिमकरकादेर्भौमेष्मसंबंधा
दाप्यत्वानुमापकमग्निसंबंधाद्रवत्वमेव हि पार्थिवत्वमेव हि पार्थिवत्वमाप्यं स्ववर्णादौ दर्शनादिहेतु तन्निमित्तकमेव तत्र पार्थिवत्वविरुद्धमस्तत

रामः
१३

वह्निमतिवह्निमेव तद्वर्णोद्देश्यते तद्वर्णपदवाच्यं पृथिवीरूपविशेषमेव तत्संयुक्तद्रव्यमेवेमत्रांतशयेऽनवृत्वते पिपामरादेर्लंबणपदमयोगात्स्थि
येव शक्तेति युक्तं अतएव तद्वर्णगार्थपाकादेर्मह्निनिरूप्यते ॥ यद्येवमितं तद्धत्वं अपत्यत्वात् : श्रोत्रगादिना तैर्वतं त्रिपतेत सरित्त्वाव आनितिक्रि:क
त्सनाद्गौरवात् किं त्वा आत्मगुणा इति नैयापि कार्यं विशेषिकाश्चतन्न तस्मात्मगुणत्वे व्रीहीनां नितिष्कित्वीयाश्रुतिविरोधापत्तेः स्मात् हि मोक्षगणास्व
साधनतयावगतस्य भावतो व्रीहीणामेव वेधपतिनत्वात्मनो ग्रुपूर्वस्य वा तदुपस्थापकाभावात् ततश्चैतेषां भाव्यतानस्वरूपेणतंभवतीति
यागसाधनात्मनेत्यवगम्यते साचसाधनतायदि स्वरूपमेव तदा स एव दोषः इत्यन्तिरिक्तैव कि ध्यति नमात्तावत्वायत्ततो स्वगणमहूत्साधनमिमे वंश
दत्तः प्रतीयते न च व्रीहिकर्मकं प्रोक्षणमिममवगतेक्कि विध्यमित्यपेक्षायामपूर्वमिति कल्प्यत इतिवाच्यं अपूर्वस्यत्वतरत्वाभावात् नचप्र
धानत्वमफलसाधनतात्तस्य कुतोप्यवगतायेन तद्रूपेणोषत्तास्यात् किं च द्वित्वीयायिां नतमेशका साधेद्री हीणां तथात्वमवगमयति तदानै
मकांक्ष्यात् कुतद्रेष्टितनमेतां कल्प्यां किं च व्रीहीणां संस्कारकर्मत्वे तपभ यस्तिह्येतद्येततस्कारोदयोनात्त्रीसहेष्ठकल्प्य तन्न्वेदात्मगुणोनसंभव
तितदाप्रमाणावलात् स्यदेव कल्प्यता किं च यदि प्रोक्षणजन्यफलभागिता विधावगताहेयोगाभ्य पलंतदा सर्वे व्रीहिपुतद्भावाच्छा स्मार्थं त्रिव
त्तिः उक्तरंकालंततसंयोगस्याव यातदशायां विनाशात्त्रिरथ्यानस्यतत्सेवत्साधनताज्ञपपत्तिरिति ॥ नादेवकल्प्यमानं क्रियासमानाधिकर
णमेव कल्प्यं अस्यात्मगुणत्वासिद्धेः नचतर्हि व्रीह्यादिसंस्कारकर्मगतो गुण एवास्तु तन्नूयार्थंतरमितिवाच्यं यत्किंचिद्व्रीहिनाशे तस्य नाशा

मी० ए०
१४

पत्तेः सामान्यगुणानाशे भवति तत्कारणतायाः समत्वात् किंच गुणोऽपि आत्मव्यतिरिक्तो वाऽनेको वा अंशे गौरवमिति मम मे संमतिः कार्यतानम्बु
तत्स्वरूपमपि स्वरूपावस्थापमात्रहेतोः समस्यतापि स्यात् संयोगवत् किंच तस्य गुणतानमहिषिध्रुवहालिङ्गावतुर्विशमतिरिक्तो हि सः नाप्यन्यतो लो
कव्यवहारादसिद्धेरिति न गुणत्वं शक्तित्वव्यवहारस्तु बहूनामस्ति तथा च मतान्तरः सदमपि दिव्यवहारस्तव बहूनामस्ति तथा च महावृतः सदमपि वि
शेषकश्चित्संस्त्रः करोतीति नियोजितः स्मरति तद्यो काचिद्व्यक्तिं प्रददाति विशेषो हि नो कुसुमे वीजपूरादेर्यं आस्वादयतीति चाते शक्तिराधीयते तेन का
चित्तो किं न पश्यसि किं वा सिंचति बीजपूरकुसुमे लाक्षारसे तत्सृणादेर्वा सौगन्धिकतीमि व्याप्ति कथं पुष्पेषु दृश्यतरः किंचामतत्क्रियन्तो पि वास
किमसौ तं भाग्यते विस्तरः समस्तं भवति तु सोऽपि महागाढं वसंतत्रिपः अस्ति हि मंत्रिते धूमः सपः पदत्रवादिषु कश्चिदतिशयः न हि स आत्मनिष्ठस्त
यासतिविनापि सदागुपगतं तत्कार्यं कुर्यात्तदपि हेतुरिति चेन्न तदेव हेतुरिति सत्यपत्यतिरेकाभ्यामवगमात् अनभिमन्त्रिताच्चदृश्यतरइति चेदभि
मंत्रकर्तृत्वेऽत्र च दृश्यतरइति तु अयमभिमंत्रणार्थं सोऽहेतुर्नाभिमंत्रणं न वा कर्ता नवा तद्गुणोगुणः कश्चिदिति चेत् तर्हि अपूर्वमभ्युपेत कर्मत्वं
सादेव तदुपपत्तेः कर्मणः कारणतावेदनबोध्यतेन तु तत्र सस्पृशतीति चेदिहाप्यभिमंत्रणस्य कारणतात्वयव्यतिरेकाभ्यां सहत्वं तस्य स्वर्गमे
तितुल्यं किंच ध्वंसस्य हेतुत्वेऽभिमंत्रितोपयोगवैयर्थ्यं यतु कश्चिदाह मंत्राभिकारिणी देवता सन्निधीयते न क्रियते सेवत्संनिहिताः पकोऽस
पकरोतीति चेत्तर्हि सेवकः किमिसेवं करोतो सपिचिंसतन्मंत्रपाठात्तु स्मृतः करोतीति चेत्तुल्यमेवं विलक्षणो किंचित वांमदृदि ख्यवतत्कस्य नालवीप

14

एम्
१४

सौ किं चैवं नानादेशे नानावस्थानेषु पुरुषपन्नं तत्पारे नानादेहं विनापि संनिधानात् संभवेत् न कापथ्यहं कल्पनाप्रतिपत्तिर्विषयशरीरं तं संनिधानं किं तु मदी
यं मंत्रजपकर्तृत्वमिति तेन संनिधानमेव तत्कृपि सर्वहितं गोचरं ज्ञानं सामर्थ्यस्वात् देहभविषयदृश्यता प्रकमं त्र सामर्थ्यात् तत्प्राविक्षमति संधानमपि भव। ती
ति कल्प्यते कल्प्यते तेषां प्रतिवन्धतामिति शक्तिकल्पनमेव मा पं जातास्मा वृत्ते केन प्रमाणेन वहति मानात्पतेतत्स्वरूपं प्रापादात् रवेवृकुत्रमेव
यति कथमानारत्वलेपितसामान्यस्वविपाकजो गृहीतो मा कल्प्यः अनुमपाशक्तिपक्षेप्यहिंकपरमामन्त्रामां भकत्वानुपपत्तिः किं कल्प्यनमस
मुह मेवत्वहस्य सत्ताह तथा शक्तिमत्वादा त्वकैरात्प्रपरमाभिरेवाहरणा कुसमो समंगोकारात् विशेषगुणानामजसत्वेनापाकजत्वात् पेषाम
पिमते पाकजा विशेषगुणास्तेषामपि मतेस्वाद्वार श्रावहे कस्मपाकः स त्वकारिसमयमानाभावः अवहेतुकस्य विचित्रसामर्थ्ये कल्पनापाएव
सापस्वात् तत्वपवमतिरेकाभ्यामन्यत्र पाकस्यैवासंपात सहकारित्व कल्पनापि कथं पाकजादेषु भिन्नाणां पाकविशेषे प्रवेशकः सहकारीति
चेदेवं सति कल्प्यमपि कं तद्रसप्राप्ति विशेषे ऽवसेको हेतुः सस्तु सामान्यादेव पुण्येन तदारंभकत्वं पुण्यकाणां नरीणामिति चेदकारणं नतामेवका
र्यो सतेः कथं तर्हि नोपलभ्यत इति चेत् कालविशेषस्यैव तत्पक्षजकत्वमिति फलनेवलाकल्प्यते अतएवामुष्य स्वैवमस्मज्जनिका शक्तिः का
लविशेषनिपतापटवतोऽस्य तत्वस्यैव कालविशेषघटासंज्ञाभाववता वत्काल विशेषावृत्ति भगवत्त्वेनैव वामसमंप्रसयोग्यता पाकजशरप
णा अतोऽद्विपाषाः कल्पनामपेक्ष्यात्स्वाएवमाप्यत्वात् एवमेव प्रतिष्ठाविधिनापि प्रतिमा समस्काराणि व्याख्याताः तथा विधा ह्येकाशेम कल्पजे

मसंस्काराणां देवेषु कल्पनापातात् एतेन यज्ञहरणमन्त्रादीनां वारिणा शुद्धिः ताम्रादीनां अम्लादिना शुद्धिरपि व्याख्याता तासामपि धर्मयोग्यत्वे तेषां
तदाहुराचार्याः पापक्षयोपि हि शुद्धत्वं धर्मयोग्यत्वमेव वा शुध्यति विप्रो दशाहेनेत्यादिनोक्ता शुद्धिरप्युपेयेव अशुद्धिस्तु पुंसः कर्मणि तावत्कालं
पर्युस्तदोनानतुपापभेदः प्रमाणाभावादिविहिताकरणनिषिद्धाचरणयोरेवतद्धेतुत्वादिति मीमांसाजनहृदयदर्शिनः वेगस्तु नासमेवेत्यमंतिरश्मि
प्रश्नादिष्वकर्मत्वांतरजातिः गुणभेदावा बुद्धिज्ञानंतत्प्रमाणां भ्रमः संशयस्मरणं वादोऽनुवादो प्रामाणमिति पंचविधं प्राभाकरास्तुज्ञानि
त्यपात्मकं ज्ञानमस्तिनवाभ्रमइत्याहुः स्वेवनित्यंमनित्यंच प्रयत्नोपि द्विविधः जीवनयोनिर्त्नदमस्य आर्येच भाणाक्रियापाःदृश्वकेरेपुकादोहाति
जन्यत्वावधारणात् अत्रेमानं प्रमाणं धर्मशब्दोनिहितक्रियाद्रव्यादीनां वाचकोपदाहुराचार्याः गुणद्रव्यक्रियादीनां वचनादेव धर्मतेति
णोगहणादिश्रहणात् पैकहायन्यापिंगाक्ष्याक्रीणातीत्यादिना विहितः द्रव्यं पिंगाक्षी दधि गोदोहनादिदध्नाजुहोतिचमसेनापः प्रणयेद्गोदोह
नेनपशुकामस्येत्यादिनाचविहितः आदिपदेनगोश्वाश्वमेधेत्यादिनापशुमालभेतेत्यादिनाविहितायाजातेग्रहणंउपपादितेचैतेरेवयागात्मा
गुणत्वस्य तथाहिसांख्याः अंतःकरणस्यवृत्तिविशेषंयागादिजन्यंनजंधर्मपदशक्यमाहुः शाक्यास्तुचेतसोज्ञानापरपर्यायस्यवासनां आ
हिताः पुनः कायारंभकामरमाणुपरमाणुजन्यत्वात् वैशेषिकास्तु आत्मनोगुणविशेषान् मीमांसकैकदेशिनस्त्व पूर्वं तदाहुः अंतःक
रणवृत्तौवावासनायांवाचेतसः फलेषुदापेक्षणगुणे [illegible] पूर्वजन्मनि प्रयोगोधर्मशब्दस्य नेच्छ तेन साधनं प्रहृष्टार्थमतेजातुशक्यंनेकोहना

दिभिः न चावश्यं तं शाकमपूर्वं स्वर्गयागयोः ज्ञातुं साधनं भूतं वा साध्यं वा नाप्यतोऽन्यथा श्रुतसाधनसाध्यत्वं लोके न श्रुतकल्पना प्रसज्येत
तासतां तद्व्यतिरेके तत्स्वतातत्स्यामलेभ न तस्य यागादेः शक्तिमात्रकं उत्पत्तौ वापि पश्चादेवं पूर्वं वेन ततः पथ्य क्रशत्वपः सर्वभावानां भावरा
है विशेषिताः नोपाख्यापेत इत्येवं नापूर्वं धर्मशब्दना अपूर्वधर्मोऽपूर्वं जन्मनीति चापूर्वशब्दार्थं निर्वचनं न विद्यते पूर्वं जन्म यस्य इदं हि नक
र्मणाः पूर्वं नापतेत् कृते कर्मणि तन्निपातेः पूर्वे धृते तेषु धर्मशब्दस्य प्रयोगो न दृष्टः लौकिकप्रयोगो हि शब्दार्थावधारणोपायो न तेन च स
हास्ति धर्मः स्मरति कीर्तना दितिप्रयोगस्तु मन्त्रवर्णा यज्ञगतयागादो ह्यनादिनापरत्वेनाप्युपपन्नः न चैतेषां विनाशिनां कीर्तने न कथं स्मरण
मिति वाच्यं शब्दात्मनो तेषां फलपर्यन्तस्थापितास्तो कालान्न च मीमांसकानामपि यागस्य संकल्पात्मनो धर्मत्वमिष्टमिति कथं मीमांसम
त निराकरणाकरणे कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा ह्रीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतिविरोध इति वाच्यं संकल्पस्यात्मधर्मत्वाभ्यु
पगमात् श्रूयते हि अयमात्मा अपहतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति तथा स यदि पितृलोककामो भव
ति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीति मन एवेति श्रुतिस्तु मनोधीनतामात्रपरा मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोरिति स्मृतेः चिता
नां तु वा स्यवासकभावोदित्वान्नवादेहस्य पिष्यत इति न चैतुः कर्तेकाचेतनो वा सन्नाधर्मिणः अपप्रसिद्धा चेतनस्य तिर्षणीकर्तेति आश्रयैव व्याख्येया
उपाप्यन्नपुरुलापयणवो न तेषु धर्मशब्दप्रयोगो दृष्टः अपामेतद्धित्वेऽप्रमाणाभावः धर्मशास्त्रप्रयोगश्च दूरापास्तः वैशेषिकमते कर्तेफ

मी॰ ए॰
१६

16

लक्षणा आत्मगुणः संयोगजो दृष्टः कार्यविरोधीति धर्मलक्षणासूत्रं तद्धर्मे संस्कारे वा इति व्याख्यानं धात्मपक्षे व्यापकं चात्र पित्रादीनां तत्फलभुक्तेः
वैश्वानरीयपुत्रगतफलजनिका श्राद्धफलं भयोक्तरीत्या स्वर्गस्तितद् एवं वापि इति अत्र अस्मिन् के दूषणं का शिक्षा कुतुकं तन्नु नलक्षणापरत्वाभावात्
शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति सूत्रविरोधात् स्वैतद्भाष्ये पितृपुत्रवैश्वानरीयामपि कर्तृगाम्येव फलं न हि यस्य कस्यचित् इति तद्विचित्रे वा तत्फलमपि तु सपितृ
पुत्रयोरिति परंपरया तत्फलमपि कर्तृगाम्येव श्रमपाचित्रगोदोहनादिपि कर्तृगामिफलं तानस्मादिति परगामिफलत्वेनैवोत्सर्गः स्वगामिफल
त्वेवापवाद इत्येवमस्मात् ननु श्रेयःसाधनं धर्मशब्दार्थ इति पाभिमतं एतेन श्रेयःसाधनाः इति कथं तेषु धर्मशब्दप्रयोगो न हि चरम्यन्ते अत आह न
चैत इति चोदनादिभिरिति नत्येतः करणाह्वसादीनां श्रेयःसाधनता चोदनया वगम्यते अपितु लात्माद्विनि यानां यागादीनामेव चोदनादिभिरि
ति आदिपदेन शब्दमात्रपरिग्रहः न चैवामप्यहेयेण श्रेयःसाधनता गम्यते अहीनोदिपत्वात् यद्वा आदिपदेन वा क्षागमपरिग्रहः तैरपि चैवमवं
दनादीनामेव श्रेयःसाधनता वगम्यते न तु तः करणाहसादीनां वस्तुतस्त्वादिपदेनो भयोरपि परिग्रहो यथा वक्रुवकुनात्तगता पतेः न च वस्तुतः
तगुणपक्षे यागादिराको एन्निरिके श्रपर्वपक्षे तगराराक्कातिरिक्तस्व तत्र मेव किंचिदित्यर्थः अनेन स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभूतं वाक्याः
समनुवर्त्तवैशेषिकाविहिणगव्यापारतेनत्तस्थयन्ति तत्र तत्प्रत्यक्षं प्रतितरजयजनकत्वं मीमांसकैकदेशि नानुमानतः साध्यमेव तत् न तु फलसाधनं
तस्यैव स्वयंफलरूपत्वात् स्वर्गकामस्य तत्र निर्योज्यत्वेनैवान्वयो न तु भाव्यत्वेनेत्याहुः अपरे तु फलसाधनमेव तत्र तत्र जन्मं परं तु याग इति प्रयंपत्रया

एमं
१६

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

गच्छतीति। स्तितत्रैव निषत्तीति तत्यागानुष्ठानस्यैव वैयर्थ्यमिति तदा विकल्पार्थ एव वाकारः तत्राद्योनयुक्तः स्वर्गमति यागस्य साधनता वाक्येनावगम्य
तेन हि रोधेनापूर्वस्य तत्साधनता कल्पनानुपपन्ना तत्स्वर्गस्यैव साध्यता मतीतेः पूर्वस्य यागसाध्यता कल्पनानुपपन्नत्वेमाह श्रुतसाधने साधनसमताद्रूप्यरसं
तेनासमताद्रूप्ये साधनसाध्यात्मकत्वे व्यक्तौ केसाधनसाध्यभिन्नात्पत्तेतु निः प्रमाणाकत्वान्नदरूपमसद्देववातस्यात्त न्न द्यकपंधर्मपदवाच्यत्वेतस्य
स्यादिसाशापेनतापत्तो मध्येसस्य व्याख्यानमाह व्यक्तौकेलक्ष्यते इति केवलसाध्यत्वसाधनत्वरूपाप्येतेन निरस्तं तादृशो पूर्वस्यैमानान्तरागोचरोलि
ङरूपं सत्तिविरहेणैवोधयितुमशक्यत्वादिति त्रापि व्यक्तौकेसाधनसाध्यात्मकोभयरूपताव्यक्तौकेकेवलेकेकरूपेसाधनमात्ररूपेवेमर्थः ए
वंव्याख्यायामाद्यपक्षे श्रुतसाधनसाध्यपरित्यागोनास्तीति परित्यागवचनंन संगच्छेते तत्यापाद्याख्यातपार्थसापि निष्टेः तद्यथानापूर्वेनामव
तेऽत्र यस्त्वंतरं स्वर्गयागयोर्यथा तत्साधनम तेऽपि माहृशंवाप्नापतेकुतरस्याशंकाह श्रुतेति अपूर्वस्य समताद्रूप्ये साध्यसाधनरूपत्वे स्वर्गस्य साध्यता
यागस्य च साधनतायाः श्रुतायाहानिः अश्रुतस्य चापूर्वस्य साध्यसाधनभावस्य कल्पनाप्रसंगः अताद्रूप्ये त्वपूर्वस्य स्वरूपमेव न स्यान्निष्प्रमाणत्वा
दिति तदपि न युक्तं साध्यतायाधर्मपदवाच्यतानुपयोगिमानिराकरणस्यानुचितत्वात् धेयः साधनत्व चुनौ हि लोके धर्मशब्दः किं च मानामविरहा
पत्तः कारणाहसादीनां ध्येयः साधनत्वं तेना पूर्वे कृतानाम पेति भाष्यकारवचनात्तस्मात्स्य धर्मत्वं युक्तमिति स्यापि ग्रंथानानुगुण्यं न चेति ग्रंथावृत्ता
िकातः साधनत्वस्यैव निराकार्यतामतीतेः अत्रत्रपः ध्येयः साधनमात्रं न धर्मपदार्थः लौकिकालारविस्तादावप्रयोगात् न चाप्यलौकिकश्चेयः

मी॰ ९
१८

17

साधनंतेषां द्रव्यगुणक्रियारूपतयाऽननुगतानां वाच्यत्वेशक्यानंत्यापत्तेः लौकिकानां यागादिषु अलौकिकत्वज्ञानोपायाभावाच्च न च सर्वानुगतं भीति
साधनत्वमेवतदर्थः तथा सत्यलौकिकत्वात्स्वर्गानुगमकत्वाद्लौकिकत्वविशेषणादानादानाभ्यामुक्तदोषाद्यागादीनामनभिधेयत्वापत्ते
श्च अत एव प्रीतिविशिष्टं यागादिकमेवाभिधेयमिति परास्तं तथा सत्यप्रीतिमात्रेणापि विधिवैयर्थ्यापत्तेः न च विधेयो धर्मपदार्थः तथा सति भाव
नायामतिव्याप्तेः न च मुख्यप्रयोजकत्वात्तस्याः श्रेयःसाधनत्वाभावात् चोदनाविहितयागादीनामेव श्रेयःसाधनतावोधकत्वेन तु भावनायाः तस्या उद्दे
श्यतया फलं भाव्यमित्युक्ते यागादिविहितभावनानुमोदनेन स्वर्गादिरूपितस्य यागादेः साध्यत्वात्तस्याः धर्मशब्दवाच्यमेव वाच्यमिति चेद्
न्नितम्यते निरूप्यते तदापूर्वं तत्साधनत्वेन साध्यत्वेन वा वेदे तद्वोध्यते विधात् वृपरिहितं तु न प्रत्यक्षतोऽवगम्यते ऽपूर्वस्यातीन्द्रियत्वाभ्युपगमात्
न चानुमीयते लिंगविरहात् न चोपमानगम्यते तेन विनानुपपद्यमानस्य तथाभूतस्याभावात् न च स्वर्गादिकं तेन विनोपपद्यते इति शक्यं विनि
गमेनाज्ञातुमिति सेवमाप्यवेदवार्त्तिकं पोर्वापर्याविरोधेन नैयायिकं श्रुतकल्पनाप्रसंगेन निरस्तः ततश्चापरिष्कृतं तेन तन्त्रमपूर्वं कल्प्यते
तदाश्रुतहानं नास्ति परं तु निःप्रमाणत्वं अतः श्रुतसाधनतान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते न गुणत्वज्ञात् तस्मादिति तथा च तथाशास्त्रैवोपपत्ते
र्नपुरुषगतोऽपूर्वं किं तु यागादिशक्तिरेव पुरुषविद्याश्रयवात् तस्याः पुरुषनिष्ठतेयमपाणाभावात् तेनैव मायागादौ नहि वर्तते वृत्तिपरेषां जा
नेरिवमतपरमस्मृतेषेयं अत्रचो सा तो नापि ध्यादेरीत्यत्रपश्चादीनामुतस्य मानानोऽस्फलानां तस्मादस्याहत्यादीनामिवांकुरावस्थासापित

एकं
१८

दृष्टं तेनानुमेया अथवा केनाप्यसतः साध्यतानुपपत्त्या कल्प्या स्वर्गादेरपि तथैव कल्प्या यज्ञादीनां शक्तिः यज्ञारंभकपरमाणौ स्वर्गादेरात्म
नि स्वर्गादिभोगजनकभोग्ये वाश्रितो नु स्वर्गोपनतु भवेन सह विरोधः न च फलशक्तिपक्षे यागादेः कथं धर्मत्वमिति वाच्यं फलशक्तेः फलाभिव्यापा
जनेनैव फलजनकत्वादिति नन्वेवं कर्मादीनां धर्मशब्दवाच्यत्वेऽननुगमः यद्वा दिक्कालधर्माभावेपि धर्मपदस्य प्रयोगापत्तेः सर्वस्मिन् सशक्तत्वांश
कं स्यादित्याशंक्याह यद्रूपः सर्वभावानामिति सर्वपदार्थानां शक्तिरूपः शक्तिसामर्थ्यं कारणतायोग्यतादिपदैरभिधीयते न विशेषतो भावरूपा
देहस्यात्मापेते धर्मशब्दस्य विशेषतो भाववचनः अलौकिकदृष्ट्यादिशक्ते धर्मपदप्रयोगात् तो यागादेः श्रेयः साधनस्य या शक्तिः सा तत्र द्विविधाभि
धेयास्यात् न च शक्तीनां भाव विशिष्टानामभिधानं संभवति विशेषणानामेव भावानां धर्मशब्दवाच्यतायामाह सधिकरणमायेन युक्तत्वात्
विशेष इति अक्षेपे च धर्मो विशेषणं कृते सर्पिः काचित्तु विशेषितत्वात् स एव पाठः अत्र कापि काकुतः धृञ् धातोर्मन् प्रत्ययान्तो धर्मशब्दः सिद्धः तत्र
धातुना प्रीतिः प्रत्ययेन तत्साधनत्वमुच्यते तत्रापि प्रयोगो निमित्तमिति चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति योगरूढ एवायं धर्मशब्दः पंकजादिवत् अथ
यवा केवलरूढोयं धर्मशब्दः यम स्यमहे निमित्तविहितत्वं प्रीतिसाधनत्वं च नचैवं विशेषणमात्राभिधानापत्तिः एकत्वे शब्देन विशिष्टोपत्र
गम्यते विशेषणस्य वाच्यत्वे तत्र सर्वत्र मीयतामि सास्य यत्र विशेष्ये नावगम्यते तत्सरत्वादिह यतु अयवसदाक्रमेद्यस्य धर्मिणोऽश्वावगतिरिसाद्भुः
यागादिभावदर्शनाधर्मेवानपानिन्निमयोगरूढशक्तात्मनास्थितं योगादिकमेवालंबते जातिविशेषणव शक्तत्वादचाद्रूकोऽनापवानलगाय

मि० १०
१८

र्वह्निरिति नयुक्तं तस्य जातित्वेमानाभावात् धर्मपदशक्यतावच्छेदकत्वेनाजातित्वसिद्धिरिति चेत्स्यादेवं यदि तत्र धर्मपदप्रयोगः प्रमाणसिद्धः स्या
त् परं तु श्रुतिसूत्रादितो धर्मशब्दस्मादिस्मृतिवाक्यात् स्वतर्पस्येव धर्मशब्दार्थतावगम्यते एवमेवाधर्मत्वं व्याख्यातं ननु भवतामपि क्रियादेर्ध
र्मशब्दप्रयोगो वेदे नास्ति तथाच तेषां मते द्विपकत्वेपि नताद्रूप्येणाधर्मता द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं व्याप्यपि व्यक्तेः श्रेयः साधनतात्येषां नित्यं वे
दात्तस्यतोपपते तादृश्येण च धर्मत्वं तस्माच्चेद्रिप्रयोगश्च इति कथं वास्तिकमिति चेन्न यज्ञादीनि च धर्मस्य फलानीति व्यवस्थितम् विज्ञागोप
हनादीनां तान्यमुक्तानि फलानि च तस्मात्तेष्वेव धर्मत्वं धर्मोपीति चेद्दर्शनादिति तत्रैव वैदिकप्रयोगस्यापि दर्शितत्वात्तदर्शनादिति यज्ञेन
यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्निति श्रुतिवाक्यप्रयोगदर्शितः तानि धर्माणीति यज्ञशब्दसामानाधिकरण्यं लिङ्गसंख्या याः
छान्दसत्वेनोपपाद्यं एवमधर्मशब्दस्यापि प्रयोगो वक्तव्यः स्वभाविमधर्मफलं भुक्तमिति लोकव्यवहारसिद्धः दुःखं च क्रियादाध्यत्वेन पुराणा
दौ कथयति अतोर्थसिद्धं कलंजादिभक्षणमधर्म इत्यादि दुःखसाधनत्वेन स्मृतिपुराणादिकं बोधयति किंच दशपेयहिरण्यदाधिकादिषु
यामणामप्य धार्मिकपदप्रयोगः न वदेत निषिद्धक्रियातोतिरिक्तम एवं पश्यति अतो यद्दर्शनात्प्रयुज्यते स एवाधर्म इति न तु तथा
पि धर्माधर्मपदशक्तिः कथमनन्तेषु यागादौ न तेषु वैदिकप्रयोगाभावात् लौकिकप्रयोगश्च यागदानादिकं दृश्यमानोपि नैवं कथं
र्मत्वं तु यागादेर्यदि तु धर्मे हेतोरिति चेन्न अलौकिकश्रेयः साधनत्वस्य सत्त्वात् एवमलौकिकानर्थसाधनत्वमेवाधर्मत्वमिसाकल्येति दि

18

एर्म
१८

कुशाद्धत्तु स्फोटस्यो निषेध्य एव ध्वन्यात्मकस्य भाष्यकारस्य वायवीयाः संयोगविभागा एव ध्वनय इति ब्रुवाणस्याभिमत एव वार्त्तिककृतोऽमु
नोऽप्यशक्यापलाप इति मतं तत्र दाशुगुणाविशन्तिः परं तु स्वतन्त्रगुणः किंतु वायोरेव न तु गुणत्वभेर्यादेस्तु तत्र देन श्रोत्रस्य संनिकर्षाभावेन श्रोत्र
ग्राह्यत्वानुपपत्तेर्वायुगुणास्तु तत्तः तस्य तु समवायेन ग्रहणसंभवः अथ वायुगुणत्वे वायुकारणत्वस्याप्यावश्यकत्वे हास्यात्संबंधेन वायुद्र
त्तिता पाए वो विलात वर्णाभिव्यञ्जकस्तु नादो न तु पस्य तद्रूपं श्रोत्रे तस्य बुद्धि तद्रूपं भवेत् न भवतीति दृष्टिपत्वात् तु कथं नादैर्विशेषधीः नादेन संस्कृता श्रो
त्रापदा शब्दः प्रतीयते तद्रूपश्चैव तत्तत्स्वबोधकेचित् प्रवदन्ते नैव ग्रहणातेषां शब्दे बुद्धिस्तु तद्वशात् संस्कारे तु कृते सोऽपि महता यत्नेन युज्य
ते मधुरं तिक्तरूपं वा पीतं च्चेनतया तथा गृह्यते पित्तदोषेण विषये प्यात चेतसः संस्कारकवशप्राप्ता ह्यावंशानुगा बुद्धिभिः व्यक्ताल्पत्वमहत्त्वा
भ्यां तामासं च तद्रूपं गृह्यते न विपर्यये ताभिर्निमित्तग्रहणाद्भिन्ना व्यंजकस्य मतद्वैतं व्यंग्ये बुद्धिर्भविष्यतीति वार्त्तिककृतः विशेषधीः मे दर्शीः
तिक्ताऽगुडरतादिभ्रमः स्वप्नेमाणत्तिक्तपीतस्य तत्राविद्यमानस्य गुडे तिक्तस्य गोलके स्वेव गोलकस्य पीतस्य दृष्टस्य ग्रहणात् प
त्र वक्त्रदोषैः हरणादशाखंगोलकस्य पीतमपि निःसारस्य वत्तद्रूपं बद्ध्वा गृह्यमाणमारोप्यत इति तत्र प्रमाणाभावात् वक्ष्यदोषाद्
व्यानयनसामर्थ्यस्य कल्प्यत्वात् पूर्वतोऽनुपलब्धं तत्र गतपीतग्रहणप्रसंगाच्च वर्णस्तु श्रोत्रेण सत्यमाणः सर्वत्रैकस्यैवोपलभ्य
मानतया विभुत्वाद्व्यमेव समवायेन काइ इति मतसमभिज्ञापाः अप्रहतिबाधकप्रमाणत्वात् प्रदिवानिसंउपमानं स्यात् तदापसर

मी॰ प॰
२९

19

नभुरवावछिन्नाकाशदेशजशब्दस्यदेवदत्तकर्णशष्कुल्यवछिन्नाकाशासमवेतस्यदेवदत्तेनाश्रवणप्रसंगइतिशब्दजशब्दपरंपराकल्पनातत
श्चगौरवंदेवदत्तश्रवणंदेवदत्तशब्दस्यवीणाविनानुमीयेत देवदत्तजशब्दस्यभवपरंपराप्रातश्चेन्मानेवत्कहंद श्रुताशब्दोच्चारितशब्दस्यापितद्
नुमानंस्यात् गकारउत्पन्नइतिधीस्तत्पोषमुत्पातेरंती दीपत्वाद्धौकिकीनात्स्यैवतारेणगकारोमंदोगकारोमंदाताराणीइतिधीरपितो
भपत्तिर्नाउच्चारणएतास्तापायश्चगकारोवालकेनमंदमुच्चरितःसएवपत्नातारमुच्चारितइतिप्रतीतेः अपितताऽरोतारत्कोप्यवंशंपत
ः स्वीकार्यः अन्यथाकापत्तिविमानुपपत्तेः ततश्चतत्तारत्वमेवाश्राप्यारोप्यतोपारम्याणसंबंधेनताम्प्रमाप्यतामन्गकारमहत्त्वकल्प
नेपत्मेवं स्थितेगकारस्यानित्यत्वेआश्रयकल्पनेप्रमाणाभावेनवर्णणांक्षीदिवहिद्रव्यमेवस्वरूपतिरितिदिक् इतिगुणनिरूपणम् अस्ति
चकर्मसर्पश्चलतीत्यादौप्रमसिद्धरणोपलब्धेः संयोगविभागअसमवायिकारणत्वंवनमित्तिचेत्भ्रमत्वात्पितत्स्तातत्प्रसिच्चलतीतिप्रत्ययाप
त्तेः अतएवहिपक्षेकर्मसंयोगविभागाभ्यांतत्कार्यमनुमीयतइतिप्रभाकरमतमपास्तं अदृष्टवदात्मसंयोगाद्यपिसंयोगविभाग
पंपरयोत्पत्तिसंभवात्तच्चपंचविधं उत्क्षेपणापक्षेपणाकुंचनप्रसारणगमनभेदेन भ्रमणरेचनस्पंदनोर्ध्वज्वलनतिर्यग्गमनं तुगमनवि
शेषाएवनत्वतिरिक्ताजातिः तथैवमुत्क्षेपणेपर्यूर्ध्वंगच्छतीतिप्रतीतेर्गमनत्वमितिवाच्यं तिर्यक्संयोगजनकत्वस्यगमनत्वव्यवस्थापकस्य
तत्राभावेनतद्व्यवहाराग्छतीतिप्रतीतिमयोगपोश्चलनमात्रविषयत्वेनउर्ध्वदिक्संयोगत्वावच्छिन्नंसंयोगत्वंतिक्रियावयवाभिमतत्वसंयोग

राम
१९

तत्र क्रियात्वपदवाच्यत्वविरोधिनानादिक्संयोगत्वतिर्यक्संयोगत्वावच्छिन्नकार्यतायंचकनिरूपितकारणतावच्छेदकतयोत्क्षेपणादीनां
पंचानां जातित्वसिद्धिरेकः कृत्स्नः लोष्टादावूर्ध्वदेशकल्पांतरगमने उत्क्षेपणत्वप्रवेशान्नत्र निष्क्रमणत्वानां संकरापत्तिः उत्क्षेपणत्वादिचतुष्टयं जा
तिः गमनत्वं उत्क्षेपणादिचतुष्टयाजन्यसंयोगत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदिका जातिरिति परः कल्पः एव तु तन्मीचीनत्वाभाति तत्र क
र्मत्वादृशसंयोगत्वेन कार्यतायां मानाभावाद्गमनविषयोऽसभ्युपेतेति उपाधिपंचकेनैव विभागः तत्रोपाधिचतुष्टयं निरुक्तमेव तत्भिन्नकर्मत्व
मेव गमनत्वं नचोत्क्षेपणत्वस्य सामान्यलक्षणात्मनो मानाभाविकारणत्वं विभाजकत्वमिति वाच्यं उपक्षेपणत्वं कर्मप्रभृत्यापादेः संकल्पादिरिति वै
शेषिकमर्यादा सा च न युक्ता क्रियात्वस्येव पदार्थविभाजकत्वमतएवात्र तदाह: न परिस्पंद एवैकः क्रियातःकारणभोजिगवदिति संकल्पादी
नामपि क्रियात्वाभ्युपगमात् नचैतेषां गुणमध्ये एवांतर्भावात्तन्नास्य वक्रियात्वमिति वाच्यं अभिधायालक्षणायाश्च क्रियात्वेनालंकारिके
र्व्यवहारात् नचैतेषां परिभाषैव सा क्रियाकर्मपदयोः समानार्थत्वात्क्रियतरनर्थेनमत्पुरुषानुशासनात् अन्यथा चलनमात्रपात्रे कर्मपद
स्य हृदि परिभाषापोरमतत्वापत्तेः नच योगतं भवेत्तासु का किंच कर्मणैवहि संसिद्धिमास्थिताः जनकादयः कुरु कर्मैव कौंतेयत्यादौ भगवतैव
संकल्पे कर्मपदप्रयुक्तत्वात्तथा हं कल्पः कर्ममानसमिति कोशेच मानसं कर्मनोजन्यमस्पष्टविषयः यदि संकल्पो बुद्धिविशेषस्तदा किं प्र
माणजन्यः मनसोवहिः स्वात्तेमनसाद्व्यत्वत्वाविषयकत्वादिच्छात्वंफलजनतत्वाधनाविषयकत्वापत्तेः निरतिशयायपसेवनाभ्याकमतीद्रियत्वापातः

वैशेषिकाणां चजीवकर्तृकत्वानभ्युपगमात् गोचरचिकीर्षाकृत्योरभावात् तस्मात् क्रियैव स्वाश्रयद्रव्यविभागकृत् क्रियात्वजात्या अभिधायां गुणत्वजा
त्यासांकर्य्यं पुनर्दोषः जातिसांकार्य्यमात्रे स्वाहृष्टकृतापावश्यमाणत्वात् क्रियापुनस्त्रिविधा अमूर्तवृत्तिः संकल्पादिः मूर्तवृत्तिस्तु संयुक्तस्वेति
विकभागः विभागोपि च नष्टः भ्रमणादेरधिकत्वात् गमनत्वं हि मत्येकमात्रवृत्तिजातिः साक्षपंचानां कर्मणां व्याप्यत्वमसमवेषां भ्र
मणत्वं तु नानाकर्मवृत्त्येवमतीयते नानाकर्मणामेव तद्व्यंजकत्वात् नह्येकैककर्मस्फुरणो भ्रमणत्वमभिव्यनक्ति गमनत्वमपि वपवोरुत्तरदेशविभाग
संयोगफलकैककर्मस्फुरणः अनवस्थितोऽसति फलात्स्फुरहेतुः कर्मस्फुरणः परिगृहीतसंनिवेशविशेषाख्यातादौ भ्रमणत्वमुद्भिन्नस्यादित्यंति
अतीतानागतमतीतसमस्तभावेनापि संतमसमानमेवेतसो भ्रमणत्वजातिव्यंजकत्वंदर्शनवृत्तान्तात्प्रोपपत्ते तथापवनेवास्तिके यथा वा भ्रमण
त्वादिभंगिव्यवपवेशपि गम्यते वनतातयेत्ति वनताविवृत्त्वनत्वज्ञिजातिरेवास्त्विति कश्चिन्मतं तत्तु न पुनः कैसमीपस्पन्दवस्त्वनेकभावात्तन
निदूरस्थैर्योजातिर्गम्यते सा समीपस्थैर्नेतिसंभवति नानादिक्संयोगजनकनानाजातीयनानाकर्मत्वमेव भ्रमणत्वं ननु भ्रमणमेकमेव कर्मत्व
कमेव एकस्मिन्नेव कर्मणि भ्रमतीत्यानुभवात् मिन्निमतीत्याप्रतीतेरिति वेन्न नानाकर्मव्यापाराएकस्याजातेरभ्युपगमे जातिमत्संगाभावात्
अन्यथा भ्रमतीतिमतप्रत्यानुगताकारविषयामिथ्यापपत्तेः नचगमनविशेषएव भ्रमणमुत्तरदेशसंयोगस्यतद्व्यंजकत्वात् नानादि
क्संयोगस्यतद्व्यंजकत्वोपपत्तेः नानादिक्संयोगत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपककारणतावच्छेदकत्वेन च भ्रमणत्वसिद्धिः उत्क्षेपणत्वादिक

मपि जातित्वेन कारणतावच्छेदकतया सिध्यति अनुगतप्रतीतेरेवाभावात् नत्वोपाधयस्तथा कारणतावच्छेदकं विना कारणताग्रहासंभवात् न
च तथापि जातिसिद्धौ कार्यान्यतावच्छिन्नतया इति वाच्यं तथा सति वैशेषिकैर्वदोषवत्त्विति चेत् तत्त्वे पेंगे गोरक्षायत्ते: दृश्यते तावत्तयो: सामानाधिकर
णमिति चेन्न किं च पृथिवीत्वघटत्वयोस्तत्र दृश्यते घटत्वसमनाधिकरणेपि तदुपपद्यते चेन्न हि भूतत्वमूर्तत्वयोरपि तथात्वमस्तु अत एव सामानाधिक
रण्ये नाप्रतीपमानत्वमेव जातौ धर्मयोर्विरोधे वीजं न तु सांकर्यं गौरवात् तत्र तत्र क्षितिपसवह्निपतीनामनुगतप्रतीतिरेव जातिसिद्धेनन्तसंयो
गविशेषजनकतावच्छेदकत्वेनोद्भूतरूपवत्त्वेन: ... धर्मेदेनैकैकेव सत्त्वेन न तु द्वित्वसंयोगत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् यत्र वह्निकार्यत्वं पक्षोर्ध्वं:
एवमतदृशि निरन्तस्याधः तथापि एवं कस्याधः स एव तदर्थं वस्थितस्योर्ध्वं इति एवं च गमनत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वेनासिद्धावपि अनुगतप्रतीत्या
सिद्धिरिति निश्चये प्रवेशनत्वे न जातौ किं तु वह्निसंयोगजनकत्वमेव नकर्मणः एवं कारणताग्रहार्थमसंभवे पक्षिताद्रूपत्वं वस्तुतस्तु जाति
सांकर्यस्य दूषकता बीजमेव नास्ति न च समानाधिकरणजातयोः परापरभावनियमो वशं वाच्यः अन्यथा क्वचित् ... कथंचित् समावेशापत्तेरिति
वाच्यं यथादर्शनं व्यवस्थोपपत्तेः अन्यथा पृथिवीत्वादिना सांकर्यात् तद्युक्तत्वमपि न जातिः स्यात् नानाघटत्वभिन्नवृत्तानुगजातिसांकर्योपजत्वाज
निविवितीर्थत्वजुषेवं गत्वोजलित्वं वर्षेदेयम अनुगतमतिसांकर्यस्य समर्थनीया अत एव तस्यान विशेषिकार्यसमवायिद्रव्यत्वमेव घटत्वं नैव
संस्थानविशेषो जातिरस्त्वेव वाच्यं स्वासामतः कर्मजमतावच्छेदकजामासे कीर्णं इति वाच्यं तस्याभिन्नत्वात् विनिगमकाभावात्सर्वेजनहितत्वानुग

मी॰र॰
२१

21

तमतीतिरेवैतस्यापादकत्वं पटादिपदार्थानामपि तथात्वापत्तेः आकाशादेर्नित्यत्वात् पदार्थेऽतिप्रसक्तविशेषणापत्तेः मनसोऽतःसंयोगतन्तकस्य उत्तरस्य निष्क्रमणगमनस्यै
व तेनोपाधिना तथा व्यवहारः शरीरे दिशस्य हि वहिर्गमपेक्षितत्वविघटकस्य चान्तर्गतत्व इति विवरणात् तथा निष्क्रमणस्य मध्यं तस्य तस्य वहिर्गमनं स्पन्द
नमपि जलस्य निःक्रमणात्मकतया गमनं पतनं तु न जातं तन्नामैव तथोर्ध्वज्वलनमपि न च तेजःसंबन्धिन ऊर्ध्वगमनासै वतथा व्यवहारः ऊर्ध्वे पाणिस्य
तेजः कर्तृकतया तस्य तत्र बाधात् भ्रमणं तु न क्रियान्तरं किन्तु गमनविशेषत्वं तद्रूपतामेव तथा भ्रमे पोतवहे पूर्वं भ्रमणत्वं तु कर्मतावान्तरजातिः
ननु विभागमात्रस्याभावाद्युपहिता क्रियाद्वयोः पिण्डापित्वाद्विशिष्टाहितो के ति चेत्तन्न तत्र किं तु पूर्वसंयोगविशिष्टापि क्रियाभ्रमणम् स्यात् तथोत्तरसं
योगविशिष्टापि ऊर्ध्वमिति भ्रुवतावस्मरणाकराद्गतमतो नित्यव्यवहारे कथं समर्थनीयो अतएव तत्र हेतिपदार्थभागभावानाधारत्वादिकमपि न तत्त्वे
अनेककार्यतानापि कालोपाध्याघटितकालोपाधित्वं तत्त्वे महदादीनां समुदायात्मकतया भ्रमणाघटितत्वनियमात् न स्कन्धपतिव्याप्तिरिति वाच्यं
समुदायिनो नातिरिक्तत्वात् समुदायत्वं च न जातिविशेषविषयत्वं समुदायत्वमिति चेन्न समुदायिमध्यात्मे ज्ञानविषयतापर्यवसायिकरणमिति
चेत् कायत्वामिः स्वरूपसंबन्धविशेष इति चेत् सोऽप्यतिरिक्तश्चेदपसिद्धान्तः अनतिरिक्तत्वे तद्दोषतादवस्थ्यम् अपि च ज्ञानस्य विनाशदशायां
उभमहारादेव्याप्तिः दउमहारादेरचाक्षुषतापत्तिश्च अपसमुदायोऽतिरिक्त एवेति चेन्न तस्य समुदायिनः प्रमाणस्य नाशेऽनाशाप्रसावस्थानापो
गात् एवमुत्क्षेपणत्वमपि कर्मतावान्तरजातिः अन्यथा हस्तादीनामकर्तृत्वेऽहस्तादिव्यतीतस्य ज्ञान भिहिते कर्मेति तत्तोपापतिः विनाशास्वमपि क्रियासा

एम॰
२१

मान्यं तदनुरोधे हेत्वादेः अनित्यत्वं विना शाब्दक्रियासामान्यमुच्यते अत एव घटो नश्यतीति प्रयोगः उपपद्यते उत्स्यते उत्पद्यते उत्पादिनं नश्यतीति अने
कीत न च कस्मादयो वा प्रत्ति विनाशाद्यक्रियायो भविष्यत्वादयस्तु यः तत्र वर्तमानत्वं भावप्रतियोगित्वं भविष्यत्वं वर्तमानत्वं तु पर्यायि निरवच्छि
न्नैकालत्वं अननुगतत्वात् तथापि क्रियागता जातिरेव अतीतत्वे तु ध्वंसप्रतियोगित्वं ध्वंसत्वं तु निरुक्तमेव न च क्रियायां कथं क्रियायोग इति वा
च्यं प्रतीतिरेव हि भगवती वस्तुस्वरूपमेव शरणमित्यावेदितत्वात् किंच क्रियायां स्पन्दयोगो नास्ति क्रिया चलतीत्यप्रतीतेः क्रियोत्पद्यत इति प्रतीतेः
क्रियान्तरयोगे को विरोधः क्रियावातीति प्रसमवायिन्यां तीति द्वियोगिति न भाष्यविरोधः इति क्रियानिरूपणं अस्ति हि सामान्यं अनुगतप्रतीते श्वेतरूपा
त्यननुगताः शावलेयबाहुलेयादयो न द्वयोर्गौरिति बुद्धि माभूत् समन्तेन हि शावलेयो बाहुलेय इति बुद्धिरस्ति अस्ति तु शावलेये गोरिति न
चतद्विमामन्यं व्यक्तेरसंततिः कृष्णप्रसङ्गतः प्रतीयते तथा प्रतिगोत्वादौ विवाद एव न स्यात् किन्तु गोरयं गोरयमिति गवामभिन्नत्वमेव तथा
वद्विशेषा एव भिन्ना अपि अभिन्ना अपीति प्रतीतिबलादास्थेयं न तु व्यक्त्यतिरिक्तं कल्पनागौरवापत्तेः भाट्टमतं पदार्थः एवं भिन्नाभिन्नरूपो विचित्ररूपे
त्युपायः न च तयोर्विरोधः प्रमाणप्रतीतयोरविरोधस्यैवम् मितेरन्यथा एकोपमर्दनैवेतरप्रमाणस्य स्यात् इदं रजतमिति धियो नेदं रजतमिति धीवत्
न च शावलेये न गौरिति धीरस्ति किन्तु बाहुलेये नेत्येव तथा चाहुः सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च व्यावृत्त्यनुगमात्मिका जायते द्व्यात्मकत्वेन विना सा च न सिध्यति
विशेषमात्रे हृष्टे च न सामान्यमतिर्भवेत् सामान्यमात्रबोधे तु निमित्तं विशेषधीः न चाप्यन्यतराभ्रान्तिरुपचारेण वेष्यते दृढत्वात् सर्वदा बुद्धेर्भ्रान्ति

मी° १
२२

22

लत्वादिनां तथाति: प्रमाणेन तावन्मेहन्ति: शब्दानुमानयो: नैव प्रामाण्ये हि संबंधो भेदेवानंत्यतो भवेत् अनुभूततया चासौ पुष्ट्योपपद्यते जाति
मत्त्वोव्यक्तिसंबंधेनानुभूतत्वात्प्रयोजनम् भेदे विशेषविशेषणानां व्याप्यव्यापकभावो नास्ति विनापि व्याप्यत्वाभिमतव्यक्तेरस्फुरत्वात् अयमप्रमा
नाधिकरणयोरेव व्याप्यव्यापकभाव इति मन्यसे तथापि तज्ज्ञानं तत्संभवति महानसोदीहृयो: प्रमहस्येण ग्रहेपि पक्षवृत्तित्वेनास्य तदग्रहे लिंगस्य
व्याप्यत्वेनाज्ञातस्यानुमापकत्वात् ननु एवं कथं जातौ शक्तिरज्ञातसंबंधाज्ञातत्वादिति चेन्न विनापि जातिव्यक्त्यो: संबंधग्रहेण जातौ शक्ति
क्तिर्बोध्यत इति फलबलात् स्वरूपसत एव तस्योपयोगित्वं न हि ज्ञानिशक्तेन ज्ञाता व्यक्त्यनुभवो येन तयो: संबंधबोधोपि हेतु: कल्प्यते जाते
ध्येत्त्वनुभवो न्वाहो गृहीतमात्रगोचरत्वादिति तस्या: प्रमाणांतरतापदार्थज्ञाने पदज्ञाने पदज्ञानमेव कारणं ननु पदार्थबोधत्वादिति न स्मृते: तेन प्र
माणांतरता पदार्थज्ञाने पदज्ञानमेव कारणं ननु पदार्थगोचर: संस्कारोपि प्रमाणाभावात् न च गृहीतशक्तिकस्य संस्कारलोपेपि तदापत्ति: श
क्तिगोचरसंस्कारस्यापेक्षितत्वादेव न च स्वपदार्थगोचरोपीति कथं न तदपेक्षा तथापि पदार्थगोचरसंस्कारत्वे तस्यानपेक्षितत्वात्स्मरणप्र
कारकत्वेनैव ज्ञानस्य संस्कारस्य सोपि तथात्वान्न स्मृतित्ववत्तत्संस्कारस्मरणज्ञानात्मनो न स्मृतिहेतुता क्वचिदपि परं तु शक्ति
ज्ञानात्मनास्थितस्यैव ज्ञानस्य हेतुत्वदर्शनादित्यहमसमस्तथात्वे नन्वपदज्ञानसंस्कारजनकज्ञानस्य हेतुकार्यपि पदार्थज्ञानस्य हेतुकारि
किं तु शक्तिज्ञानस्यैव गृहीतशक्तिकस्य सदा पदार्थप्रसंगाभावाच्च तु शक्तिग्रहकालीनपदार्थज्ञानस्य कारणत्वं गृहीतशक्तिकस्य सदैव तज्ज्ञा

राम
२२

नव्यापारकात्तदुपपत्तेः नचविस्मृतशक्तिकात्तद्वृत्तीस्वविस्मृतशक्तिकपदमेवपदार्थज्ञापकंपकत्ववत्वेनतादृशस्यैवपदार्थबोधानकूलशक्ति
मत्त्वादिसत्त्वमतिप्रसंगेन एवंशब्दस्यवृत्तिः कार्य्यत्वाभावप्रयोज्याविच्छाख्यातासामान्यविनाविशेषेषुसर्वेषुशक्तिग्रहासंभवाद्दूर्व्वा
सम्प्रवणानंतरमस्मस्वरूपाकार्थान्वयिनः पदार्थस्मरणाद्नुपपत्तेऽशब्दस्यशाब्दप्रमात्मकार्य्यनस्यादितिशब्दानुमानयोर्मानोपपत्तिःसौ
गगतानांस्यादिसाशयः सामान्येनसामान्यत्वेनामसामान्यनिस्सानेकव्यक्त्यात्मकत्वमुपाधिरेवतेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पनायांमाना
भावात् वस्तुतस्तुतद्धतजातिरेवनहिप्रमाणविषयत्वे ततप्रमाणाभाववदृशाप्रामाण्यवस्तुत्वापत्तेः सामान्यंवस्थितिचयादृशबन्तीते
स्तद्देववभावत्वम् नत्तुसामान्यस्यसर्वस्यपरंनतुसन्नातस्याः सत्तोभावः सत्तेसेवंबुसाधमानापाउपाधित्वात्रअसधातोः शतमसपातस्मृत
स्यसपेत्वेतद्रूपं वनत्वंतुवजातिःसमीपस्थैस्तदग्रहणात् नचजातिसंतरग्रहेसंनिकर्षवदत्वग्रहत्वमेवतथा तस्यदोषत्वेनकृत्स्नस्यमना
जनेनैः सामर्थ्यात्स्मप्रायत्वादिकमपितद्देशस्थैर्गत्यैतत्प्रत्यक्षसाग्रहणेदोषोनतुवनस्येतिकल्पनात्स्मादपिपरिवनत्वंव्यंजकाभिमते
नोपाधिनामप्रासिद्धेनस्यात् ननुजातेर्ग्रहणेव्यंजकाग्रहस्यहेतुतायांमानाभावात्नहिगोत्वसास्नाद्यग्रहेसात्वस्यापिव्यंजकांतरत्वं
प्यसव्यंजकत्वम् तथाचतद्धंजकस्यापिसामान्यस्यव्यंजकांतराग्रहस्येसमनवस्थापत्तेः तथाहुः नचैतेव्यंजकास्तेसमग्रगावहाविशेषवान्
तदातिनागहीतेषुतेषुस्याहोत्वबोधनं तेषांचव्यंजकैस्त्वेः स्यात्पुनर्ग्रहणाकल्पना तथासमनवस्थानात्रसाद्धोत्वावधारण सर्वेषुग्रहीतेषु

मी० र० २३

23

स्त्वादिषु भवेन्मतिः गोत्वेन चैषु सर्वेषु युगपद्बुद्धिसंभवः तस्मात्तस्य स्वमात्रेण महत्त्वादि वदेव धीः क्रियते च यथैवैः पिण्डैस्तथा जातिगुणादिषु यद्येवम्
गृहीतेषु तेषु किं सा न ज्ञायते तद्देशव्यतिरेकेण यास्यापस्थानं विद्यते गत्वसामान्यं नु गोत्वादौ नान्तरीयकहेतुकः सामान्यादेः कस्यचिद्विषयत्वं देशत्वेन
ज्ञायत इति यदि हि धूमादिवत्सामान्यादयो गोत्वादीनामुपलम्भकाः स्युः नीलादिवद्वा विशेषणं तथा सति तेष्वगृहीतेषु गोत्वधीर्न स्यात् नैवं
सति अगृहीतस्य तत्वादेरपि दूरेण गोत्वोपलब्धेः किंचावयवा अपि किं प्रत्येकं वा व्यंजकं मिलिता वा नो घो गृह्यमाणा विशेषणत्वात् द्वितीयपक्षे त्वा
ह सर्वेषु चेति अतएव प्रत्येकमेव व्यंजका इत्याशंकामुपहर्तुं हारं व्याजेनापनुदति तस्मादिति अवयवा महत्त्वादि परिमाणविशेषावधारणे च
पिण्डगतजातिगुणादिग्रहणे कारणं न गत्वसामान्यमित्यर्थः अयमाशयः सत्सु हि तेष्ववयवी ज्ञायते ततश्च तस्मिन्जातिरिंद्रियत्वादिगुणाश्च
रूपादयोपलभ्यंत इति तदभावे सत्त्वाभावात्सर्वेषाममतत्वं अस्तु तां च न ग्रहणाभिनिवेशो जनकत्वमात्रं तेषामिति नन्वेवं पक्षे गृहीता अनुपलब्धा
गृहीता सत्त्वा तत्रापि किं जातिर्नोपलभ्यते न हि सा तत्र नास्ति तथा समवयवत्वस्य स्वकालेपि न स्यात् तस्माद्व्यक्तिवदवयवा अप्युपलंभका
वा स्वाराभ्याशंकते यद्येवमिति अग्रहणेना भाव उपलक्षितः अवतत्त्विमर्थः तद्देशव्यतिरेकेणेति अवयवाभावे ऽवयवीन तिष्ठति त
दभावे तदाश्रिता तदभिव्यक्ता जातिर्न तिष्ठतीत्यर्थः नान्तरीयको व्यापको हेतुः कारणं यस्य कस्यचिद्वयवस्य ग्रहणं सामग्री सता जाति
ग्रहणकाले व्यक्तिरिव ग्रहणसमकालमित्यर्थः अत्रोच्यते क्वचिद्व्यंजकमपि जाते ग्रहणे कारणं यथा ग्रासमानत्वस्य न हि मातुः पितुश्च

एणे २३

भाल्पत्वमनिरीपपुत्रमतन्निर्णीतुशक्यतइत्यर्थवादे वक्ष्यति तद्दरितापि तथापि हि पावृंदे तेषां वृक्षाणां वधिकसंतापापत्तेर्नात्मकैकैकका
र्यकारिता एकदेशावच्छिन्नतावानभ्युपेयते तावद्वनत्ववुद्धिर्न भवति अपवादयुक्तवृक्षत्वमेव वनत्वं वनशब्दस्य तदेकार्थः वृक्षवो वृक्षोपादिवन
शब्दार्थस्तदा वहुत्वं वृक्षत्वव्याप्यशक्यतावच्छेदकं अशक्यात्मकानानास्मीति गौरवमिति स एव वनवनमभ्युपयानं वने वृक्षवहुत्वं तु ननु वृक्षाणां
वहूनां शक्यतावच्छेदकतापत्तेः एवं चवनानां तो तद्वरपि तदेवालंबनमिति न जातिसिद्धिः तद्रूढः वनोतरोपि धावुद्धिर्वनमिति सप्रजापत्ते
तस्मात्तदेव वृक्षत्वं यावत्वं वृक्ष्यं पविदुरिति पंक्तिशब्दस्यैकादिग्धापि नो निरंतराणां हंसोगमनतानः एकस्यां पंक्तौ न त्वत्मान संहतत्वेसा
पंक्तौ वर्तमानं शक्यतावच्छेदकं सेनापादमवहुत्वविशिष्टपुरुषाधनत्वप्रशब्दस्यैकदेशावच्छिन्नप्राप्तित्व वहुत्वं वहुत्वविशिष्टप्राप्ति
त्वं वेसवधेपं अथ गोत्वादिकं न जातिः किं तु सास्नाद्यवयवेनाभिव्यक्ततया व्यक्तोपः तच्छिन्नोभेदस्य रूढो मवादिका द्वतत्र एव कोमे गोत्वं
तस्य वत्सहृष्योऽग्रहेणाभवंति योगिधीरेवस्थितानुगतियोगिविशिष्टाभावयुक्तस्यैवानुपपत्तिरेकाभ्युपगतस्याहेतुत्वादस्य प्रामेयपरत्वं द्रव्य
दिनापितत्र्छिन्नस्मात् तत्रश्च तस्य तदुत्तरकालम्बकारापिनानुपपत्त्या किं चाश्वादौ न गोत्वेति धीः स्यात् तत्र भवसिद्धा तस्माच्च न गोभेदे
विषयः अभावे भ्रमता तत्र्भावात् नापि तन्नरूपो भेदः अगौत्वेति गविमती समवायादुत्तः स इदमस्यानुगतस्यागोरभाव एव गोत्वे किं च

मी०र०
२४

24

गोत्वधीर्नैभवतियोगिधीजन्मेसुभयसिद्धेर्न चाभावोऽभावोवेतिपरीक्षायां ज्ञप्तो ऽभावत्वेनोचितः नचाभावत्वेप्रतियोगिज्ञानापेक्षतापिस्या
दितिवाच्यं प्रतियोगिधीनैगोत्वग्रहेकारणमितितस्य बाधापत्तेः गोत्वातिरिक्ताभावज्ञानएवतदपेक्षत्वकल्पनोचितापदार्थकल्पनाया
गुरुत्वात् अथापोहस्याभावरूपत्वेऽनुपलब्धिग्राह्यत्वात्सावास्तवं गोत्वानुगतंपटादिकत्वेनामघ्यातिरूत्वात् अत्र वार्तिककृतः भावांतर
मभावोहिग्रहत्वाश्रयतेपादितः तत्राश्वादिनिवृत्त्यात्मकोभावइतिकथ्यते नत्वभावोनामतत्त्वांतरं अपितुकएकथमङभावत्वादयो
भावत्वाश्रयश्चेति ततश्चाश्वादिनिवृत्त्यात्मकोभावोनतन्नव्यक्तिस्वरूपमिहविषयोऽनुगतत्वात्सविकल्पकाविषयत्वाच्चेतिजाति
रूपं सामान्यमेवतदभावस्तस्यसक्षातिर्द्धिः नचव्यक्तीनांसमुदायएवतदालंबनंतथासतिसर्वव्यक्तिनाशेवसामान्यधीःस्यात्नवासर्व
स्यसर्वव्यक्तिज्ञानसामर्थ्यमस्तिनचयत्किंचिद्व्यक्तिसंनिकर्षोदेवसर्वव्यक्तिभानं घटसंनिकर्षोसटस्यापिभानापत्तेः सामा
न्यवादिनोहिमकारीमतसामान्याश्रयत्वसंनिपातकत्वाभावातिप्रसंगःसंभवतिनभवतत्वस्यातिरिक्तस्यवक्तुमशक्यत्वात् असा
धारणानांचव्यक्तीनामनुगतहेतोः मसैकंवानानुगतत्वात् तथाहुः तस्मात्सर्वेषुयद्रूपंमतेतेकंपरिनिष्ठितं गोबुद्धिस्तन्निमित्तासागोत्वादन्यतुनास्ति
तत् ननुप्रागभावःकिंभावात्मकः यदिकारणात्मकः तर्हिस्थितिदशायामपिकार्यस्यकारणसत्वात्प्रागभावःस्यादितिसायं
क्येसन्नैवत्यत्रसामान्यसदृशितेसुक्तं उत्पत्तिकालानवच्छिन्नसमवायिकारणसत्तैवप्रागभावः यथोक्तंकार्यार्थोनामभावः कोयोभावः

म०
२४

कारणाश्रितः स्थितिकाले पाकजनाशात् उत्पन्नस्यैवेति तथा च तदेव कारणं कालविशेषावच्छिन्नप्रागभावत्वसामान्यपरमाणुपः । अत्राहु
णत्वमित्यत्र काचार्यैर्नेति चेत्तत्राप्याधारं उपलक्षणमेव न तु वाच्यं लक्षणशब्दः स्वत्रिपदेशयोर्वर्तते उपलक्षणं तु वृत्तिनिकर्पं ब्राह्मणत्वाभावः समाप्तिरिति
चेत् ब्राह्मणव्यतिरिक्तार्थद्वित्वे उपलक्षणमित्यादिदृशं वाक्यं पञ्चवर्णेन तत्राब्राह्मणधीः पदे तथा च न जन्मसामर्थ्यादेव वर्णद्वयप्रतिपत्तिः उपलक्षणमतीतेः त
दैवास्याभावो न गुडिमत्वे न तत्पापि पुत्रत्वं चण्डालादिना धारणमिति वाच्यं उपलक्षणपदेनेह लक्षणविशेषवृत्तमात्रं वृत्तिनो गुणा एव विवक्षिताः
ते च गुणाः शशीलत्वादिकाः क्रियाः शुद्धाभिः दृष्टपते विमर्शादिना विहिता आचमनादयः तथा चोक्तं मत्स्यपाक्रियागुणाः केचिन्नेतराः भवन्तीति
उपलक्षणं न नाचेतब्राह्मणेभ्यो निवर्तितं वा तु वर्णपञ्चसंक्रमसहभूमतेर्थानदि भिर्पवा पृथग्व्यवान्तराण्यास्ति त्रिगुणाभिव्यवस्थितान जन्मसामर्थ्या
च्चात्वं तु ग्राह्यां संचरतीयतः इति न जैव ब्राह्मणत्वाभाव ह्येताव यान्तगतो धर्मो वो ध्यातः इत्यर्थः केचित्तु स्वत्रत्वविशेषत्वमद्वत्वमेवास्यानुग
तं प्रतिपाद्यं अस्मादिपदानामिवेत्याहुः तत्रान्तपापि अघटत्वमित्यादौ तथानुसंभवति अघटशब्दो हि पदादाविव प्रयुज्यते न च तत्र तु ताज्ञा
तपः शक्तं ते प्रत्याय पितुं अस्माकं तु पार्थिवत्वोपात्तमप्यवयवदादिषु घटत्वादिविनिर्मुक्तं विषये संप्रतीयत इति घटत्वाभाववत्स्वपि वीक्ष्यं वे
ति धीः नन्वेवं नञो ऽभावत्वबोधकत्वात्कथमतदात्मकरूपेपि सामर्थ्यकल्पना पाणौरवं मे वृत्तिलक्षणादिपदानामेव स्वार्थैककृत्यता दृशधर्मलक्षक
त्वाश्रयणात् पदानामिहेवरूपमेव नञोर्थः अब्राह्मणादिपदेनेव मतो घटमादिसमित्याहोत्तुत्ताहवर्ण्य तथा चाब्राह्मणादिराह्मणः

नेस्वेनेसाहावीस्मात्सहचरितारेक्षणाख्यातिरिक्तांसंकसन्निपेवत्वमनीयते नपचुनोस्मादौ प्रतिषेधवाचीनञपिऔदासीन्यमेवात्मनोव
स्याविशेषमाहेति नकश्चिदपि भावमभिवाहोऽयोहस्य अपिचगोरपिपघपोहत्वंहि तस्याप्येत्यतान संभवति साहिअपोहकर्मतासाचक्रि
यापत्वमणाद्धिताशक्तिशालितानावपमपिभावत्वंकपमलीकेस्यात तस्याजनकत्वात किंचप्रमेयत्वेपशब्दादौचुनापोत्वंकिंचिदेवहि
अपोह्यकल्पनापावावरंत्वेवकल्प्यतामिति तस्माद्दस्तिमामासंवस्त्विति विशेषणयोगिम्यस्यगोत्वादिरति वैशेषिकाः तत्रयोगिनोते
मसक्षा इति कुतो ज्ञातं अन्यथा तेषां समानगुणकर्मत्वप्रमाणभुभेदबुद्धिर्न स्यादिति चेन्न तेषां स्वतएव भेदात्तद्विशेषाणामिव
वांस्तो द्वित्वोपेधिके गिभिः पिशाचो गृहीतुं योग्यत्वादेव योगजधर्मो हि संनिकर्ष एव न तु योग्यताया अपि संपादकः नच लौकिकम
सन्न एव योग्यतात्त्रनेतत्त्रेति वाच्यं प्रमसन्निमात्र एव लाघवेन तथात्वात अलौकिकमप्यसन्निसिद्धेश्च अनागते सर्वेरछाजन
नार्थं प्रज्ञानं तत्कारणत्वाद्यात्सामान्यलक्षणास्तो नालौकिकासिद्धिरिति चेन्न जातिव्यक्त्योरभेदेनैवानागतज्ञानोपपत्तेः भेदेपि च
तावत्तान्न्यप्रसक्षेयकिंचितदाप्यपत्तेर्नकस्योहेतुर्न्यायवत्तदाधयसंनिकर्षो गौरवात ज्ञानस्यप्रत्यासत्तितायप्रमाणाभावेविस्तरे
णदूषितत्वाच्चितोपनीतपदार्थसंसर्गज्ञानं तु शाब्दमेव पदार्थज्ञानस्य शाब्दहेतुतायाः क्लृप्तत्वात् पदजन्यत्वं तु कचिदेवोपयुज्यते यत्रपदा
तान्येवणामस्ति तत्र शाब्दीत्याकांक्षायां वैनैवमप्युपपन्न इति मायात अपिच विशिष्टज्ञानमात्रेऽपि वर्णानुवादस्याप्येक्षणीत यात आपिता

मेवपदानिकारणानि नचैवमनुमित्यादावपि तथात्वापत्तिः शब्दस्थलेपि पदस्मरणे तत्र पदेन पदार्थबोधमजनयित्वैव बोधजननादनुमानस्यैव
प्रमाणस्य सत्वात् यत्रानुमानेनातीन्द्रियं तत्र स्मृतपदानां तत्पात्वमिति बम्बस्येति कथं च विशेषणज्ञाते तु विशेष्यायोगिप्रत्यक्षविषयाइ
तिशक्तेज्ञातुं कस्य वा योगिनस्ते प्रत्यक्षाः कारणमुत एवं कथमन्यथा तावदर्थमध्येगणायतोति चेत् न तस्य योगित्वे मानाभावात् उ
पदेशत्वमप्रयोजकलिंगाभासजज्ञानादपि तं भवत्वतस्य योगित्वमनुमापयति यतु अस्ति सर्वज्ञ इति वदति स वक्तव्यः केन प्रमाणेन
नप्रमितः स इति यदि किमपि प्रमाणं वक्तुं शक्नोति तदा तं प्रति वक्तव्यं त्वया ज्ञातः सर्वेणो दृशः सर्वज्ञत्वेन कथं ज्ञातव्यः विशेषणास्या
नन्याष्यत्वादिविशिष्टज्ञानस्यैतित्वमपि सर्वज्ञेनावाप्नोति एवमन्योपीति वक्तव्यः सर्वज्ञः सः तदाह कस्यनीयाश्च सर्वज्ञाभवे पूर्वेहवात
व यएवस्याद् सर्वज्ञः स सर्वज्ञेन तद्बुध्यते न च प्रमाणमपि तत्र लौकिकं वैदिकं वा संभाव्यते तथा हि न तावत्प्रत्यक्षागवः कस्यचित्प्र
सभ्याः प्रमेयत्वात् घटवदित्यनुमातुं शक्यते हेतुदेः प्रमसूत्वे प्रमदादिभिर्व्यभिचारात् इतरेषां पक्षे तु आश्रयासिद्धेः अप्रयोजकश्च हे
तुः प्रत्यक्षत्वं विनापि प्रमेयत्वस्य संभवात् अन्यथा चार्वाक एव विजयी स्यात् परमाणवो न प्रत्यक्षा द्व्यणुकप्रत्यक्षतापत्तेः प्रयोजकधर्मविरहा
दिति सत्प्रतिपक्षसंभवाच्च यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यागमः प्रमाणमिति चेत् स्यात् स यथार्थत्वात् स्वार्थपरत्वे निष्प्रयोजनत्वेनाप्रामाण्यापत्ते स्म
दादेरनवकाशार्थबोधिनो विशेषापत्तेः तस्य प्रत्यक्षत्वं तु नो चाप्रमस्तीति विशेष इति चेन्न प्रत्यक्षकारणबाधस्यावेदितत्वात् निस प्रमसत्त्वे

मी॰ ९
२६

26

नकिंचिद्बाधकमितिचेत् इंद्रियजन्यतावच्छेदकस्यमनस्त्वस्याबाधात् जन्यप्रमत्वस्यैवेंद्रियजन्यतावच्छेदकमिति चेन्न तदितिरिक्तप्रमत्वप्रमा
णाभावात् अन्यजन्यत्वाप्रयुक्तत्वमेवचक्षुर्जन्यतावच्छेदकमितिनिरूप्यत्वास्युक्तमपिस्यात् ततएवचश्रुतिः पश्येतन्नपश्यतिपश्यन्नेवतन्नपश्यतीतिजी
वेजन्यचाक्षुषज्ञाननिषेधान्निषेधश्रुतेर्हयुक्तावत्तीरपिस्यात् अतएवमतिशयावमीषितुर्जगत्कर्तृत्वंश्रुतयःप्रतिपादयंतीत्यागमविरोधा
दुत्पज्ञानत्वमेवशरीरत्वमनोयोगजन्यतावच्छेदकमित्यपास्तं तादृशानीश्वराभावात्पराभिमतयोजनानचायमैः ईश्वरमुपासीतेतिविधिशेषत्वेन
कारविशेषसमर्पकत्वमेवसर्वासांस्यात् ततश्चवाचंधेनुमुपासीतेतिवदेवमकारतापांप्रमाणंमपिहस्यैवजगतः कर्तृत्वेनतदुपासीतेत्येवमेवश्रु
त्यर्थोपपन्नेः यदृष्टापेक्षानोपपत्तिकल्पनोपजीव्यज्ञातीयस्वत्वाघवसहकारिणः कार्यकारणभावग्राहकस्यताभिर्बाधायोगात् किंतुनिर्गु
णत्वबोधिकाभिः श्रुतिभिस्तत्तोपिश्रुतयः श्रुतार्थसंदिग्धप्रामाण्याइतिप्रमाणांतरोपोवलंभासमर्थनिर्णयइतिनप्रमाणांतरंजगत्कर्तृ
ताग्राहकमस्तिनचतत्सत्ताकार्यविशेषकर्तृविशेषाणांघटकुविंदादीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यांज्ञायमानः कार्यकारणभावग्रहः कार्यत्व
कर्तृत्वावच्छेदेनैवज्ञायतेविशेषान्वयव्यतिरेकाभ्यामेवसामान्यतः कार्यकारणभावग्रहणात्तथैवान्वयव्यतिरेकाद्भवत्ताद्वावितिवा
च्यं अहतिबाधकेतथात्वात् अत्रचज्ञानेच्छाकृतीनांलघुधर्मावच्छेदेनकार्यकारणभावग्रहस्यैवबाधकत्वात् अन्यथाशरीरत्वेनापिकार
णताग्रहात्क्षितिसमपिशरीरंविष्णुनिःस्पर्शेवकल्प्येततत्वेंद्रियाद्यपत्वंहलसाक्षात्कारावच्छेदकत्वंवा अन्यन्यतेजातिविशेषोवा किंचकर्तुः

राम
२६

कारकस्य भावनयैव संबंधेन कार्येण भावना कर्मणेति कार्यकारणभाव एव नास्ति किं च कर्तृत्वं उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षा
कृतिमत्वं तत्र यद्युपादानगोचरापरोक्षज्ञाने संभवति तथापि न चिकीर्षाकृती संभवतः इच्छाया असिद्धविषयत्वात् कार्यवत्वेनोपाद
नमप्यसिद्धमिति चेन्न भवतो विशिष्टस्यासिद्धस्याभावाद्विशेषणस्यैवासिद्धत्वमिति विशेषणएव चिकीर्षा तथा चोपादानापरोक्षवि
कीर्षयोर्भिन्नविषयत्वापत्तिः ततश्चैककार्ये मत्समवेतकार्यस्य ज्ञानादीनां च कार्यकारणभावः मत्समवेतत्वं च कार्यस्य समवायः ज्ञानादी
नां च विषयत्वेन जनकत्वाज्ज्ञानादिकं सिध्यत्कार्यसमवायिविषयकमेव सिध्यतीति साध्ये उपादाने लौप्यत्वेन न विशेषणीयमिति सम्पाल्ले
कृतेश्चैकविषयत्वनियमाच्च अपि च ज्ञानादीनामेव जनकत्वेन तथैव साध्यप्रवेश उचितः आत्मनोपि चात्मत्वेन तु ज्ञानाद्याश्रय
त्वेनेति कर्तृत्वे न जनकता क्वापि नास्ति ततश्च परंपरया कुविन्दत्वेन तंतुगोचरापरोक्षत्वेन विशिष्य कार्यकारणभावः तथा घटंप्र
ति कुलालत्वेन कपालगोचरापरोक्षज्ञानत्वेन सवर्णवाच्यं ततश्च परिशेषमात्मतोपि कल्प्यस्तदपरोक्षज्ञानत्वात्मत्वादिनैव न तु ज्ञा
नाद्याश्रयत्वेन गुरुधर्मेण तथा ज्ञाने निराश्रयमेव सिध्येत् नहि जन्यज्ञानस्येव नित्यज्ञानस्याप्याश्रयापेक्षास्ति गुणत्वाद्गुणापेक्षेति वैश्रा
प्रयोजकत्वाज्जन्यगुणत्वस्याप्तेः एवं नित्यसमवेतत्वमात्मत्वादेः परमाणुपरिमाणं च न सिध्येदिति चेदिष्टं तन्नित्यमेव एवं चिकीर्षाकृती
अपि स्वतंत्रे अतः कथमीश्वरासिद्धेः तदुपास्स्तथानुसिध्यन्निर्गुण एव सिध्यति गुणो बाधकसत्वान्निर्गुणस्तु निर्विरोधाच्च ५४

मी॰ १८
२७

स्वं३पटस्य कुविंदाजन्यस्य कर्तृत्वात तथात्वं३क्षिति कर्तृत्वं तथापि भगवानीश्वरः सिध्यतीति तदपि न युक्तं तत्रापि स्वतंत्राणामेव ज्ञानादीनां सिध्या
पत्तेः किंच स्वं३पटेपि महापट इव कुविंदस्यैव कर्तृत्वात्तन्न हि महापटः स्वं३पटात्मिकः स एव वा पपटो महान् जात इति भ्रमभिज्ञानात् तथा च स्वं
३पटे कुविंदकर्तृक एव परिमाणोत्तरोत्पादान्महापट इति व्यवहारः ततश्च महत्परिमाणमेव केवलं नवं न तु पटोपीति कानुपपत्तिः महा
पटो न घट इति व्यवहारस्तु विशेषणांशं समात्र विषयो भवतामस्माकं तु विशिष्टांश स विषयो विशेष्यत्वेन घटमेव पटोन एकस्य प्रतीतेः स्वं३
पट उत्पन्न इति धियोपि महापरिमाणांशमात्र पत्वेनन्नदात्मतावो सत्ते विषय इति स्वं३क्षितिकर्तृत्वात्तिध्येदपि पटितत्कर्तृः स्योन स्या
त् को वा स इति चेत्तदुपादानसमूहः अचेतनः कथं कर्तेति चेन्न क्रियाश्रयत्वं हि कर्तृत्वं ज्ञानाद्याश्रयत्वं पत्वाश्रयमेव वा कर्तृत्वमिति वि
वेन देवदत्तादेव कर्तृत्वमप्रसंगः ओमिति चेदेवं सति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां कर्मविधिर्विरुध्येत तत्र ब्राह्मणादिपदं तु तत्तदवच्छिन्न
चेतनत्वस्य कमिति चेद् यमेव महानगुणः कुत्र वा चेतनेप्रयोगादृष्टः सर्वत्रैव वर्णिव पावस्यावतामेवाधिकारश्रवणात् तर्हि पालौ
किकं फलं मकर्त्तुरेवस्यात् इति चेन्न आत्मनोपि तत्र कर्तृत्वात् नहि ब्राह्मणादिमात्रं चेतनानधिष्ठितं कर्म कर्तुं शक्नोतीत्यात्मापि
कर्तैवेत्यत्रमतिप्रसंगेन अपि च भगवतोपि ज्ञानस्य सर्वविषयत्वे मानाभावः अनेनायं तत्र घणुकादिकार्योपादानाः परमाणवः पक्षीकारणा
नावदुपादानादिगोचराणि नानाज्ञानानि स्युः परिच्छिन्नघटाद्युपादानगोचरमेव ज्ञानं कल्प्यते तथापि तावन्मात्रविषयकमे

राम
२७

27

वत्तस्यात् सर्वे विषयत्वं तु कुतः साधकाभावात् तत्सिद्ध्येत् ततश्च सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्य ततोऽप्यधिकविषयत्वे तज्जीवस्य सर्वज्ञः
स्यात् अथ जीवस्य तावद्विषयकं तत्तद्धर्मप्रकारकं ज्ञानं नास्ति ईश्वरस्य तु तद्भवतीति चेन्न प्रमाणाभावात् यावत्प्रकारकतां विना कर्त्तृता
न निर्वहति तावत्प्रकारकत्वेन तस्य सत्त्वेनाप्यतन्न किंप्रकारकताप्यस्मदादिज्ञाने तत्तज्ज्ञानव्यक्तिविशेषविषयीभूतधर्मविशेषवत्पर्यव
सितं कथमेकस्यां ज्ञानव्यक्तौ स्यात् अत एव तत्तत्प्रकारकत्वं यत्तस्य तावत्सदर्थोपदेशाद्वेतस्याप्तस्य ज्ञानव्यक्तिभेदापत्तेः अ
स्त्वेवमपीति चेन्न हि ज्ञानमेकं लाघवादिति स्यानुपपन्नं सर्वत्तकज्ञानानां तत्प्रकारकत्वनियमेन कार्यजनकज्ञानानामपि तत्प्रकार
काणां नानात्वापत्तेः वाचस्पतिमिश्रास्तु ज्ञानस्य विषयनियमः कारणाधीनो नित्यस्य तदभावात् नियतविषयत्वमित्याहुः तन्न एवं स
ति जन्यज्ञानस्य कुत्रचित् किंचित्प्रकारकत्वं तत्कारणविषयाधीनमिति नित्यस्य तथात्वे सर्वप्रकारकतापत्तेः ईश्वरे भ्रमत्वापत्तेः
अयथार्थमपि दोषाधीनमिति तदपि तथात्वे स्यान्निवर्त्तत इति चेत्तर्हि भ्रमप्रमाविभागानिष्प्रकारकमेव स्यात् तत्प्रकारकताया अपि
कारणाधीनत्वात् परिच्छिन्नप्रकारतानकारणाधीना सर्वप्रकारकत्वं धात्मकतद्भागकोऽदोषः न वीनाम् जन्यस्य तन्नद्विषयत्वे तत्प्रयोज
ककारणाधीनेन तस्य विषयताविरहेऽपि तत्प्रयोजककारणविरहात् तथा च तद्विषयत्वनियामकस्याभावाच्च नियतविषयत्वनि
वर्त्तत इति सर्वविषयत्वं तस्य विषयता ज्ञानस्य दोषाप्रयोज्या भ्रमताप्रयोज्या प्रमा यत्र जन्या यो नास्ति सा नित्यज्ञानेऽपि नास्ति

सि-र्० २८

28

दोषजमलविरहादेवेति नभमलमिति। तन्न ज्ञानस्यानियतविषयत्वं यदि सर्वविषयत्वं तदा तत्तामात्मस्वरूपगाजन्यज्ञानवतोपि सार्वज्ञ्यापत्ति
रिष्यतादृशसर्वज्ञत्वाभावे जीवेनार्थान्तरत्वात्सर्वप्रकारकज्ञानवत्त्वात्तु विनामप्रमातुः सार्वज्ञ्येन प्रमातृशक्तेति युक्तितोपि नाधिकमिति कृरितिस
र्वसंशयविरोधिज्ञानत्वमेव सर्वविषयत्वमिति चेत्सत्यं तिरस्कृतं किंलि दृष्टा वदन्मसिद्धं नानुमानगम्यः सर्वज्ञ इति युक्तिस्तु नैवं रूपता विषयः
पदार्थवाक्यार्थरूपाभ्यामभिन्नत्वात् एवं यैः केवलं ज्ञातमिन्द्रियाद्यनपेक्षिणः स्वस्मात्तीनादिविषयं जीवस्य परिकल्पितं तदप्यप्रामाण्यं वि
ज्ञेयेन रहितत्रापि पत्मना एवं किलकेषांचिद्दर्शने बोधस्वभावः पुरुषो देहेन्द्रियादिवशः किंचिदेव जानाति विगलितनिखिलकर
णकलेवरादिस्तु केवली भूतो विश्वमेव स्वस्मात्तीतनादिरूपमपरोक्षमीक्षते तत्र केवलजीवे ज्ञाने केवलज्ञानमिति मुक्तात्मनो सर्व
गोचरं ज्ञानमावृणुते तत्रापि प्रमाणाभावः प्रत्युतस्याद्दशाभेतिनेतिभेदप्रपंचविलये वेदान्तेषूपदिश्यत इति तदतिरिक्तातीतादि
तत्सम्यक्चाभावात्तथावेपि नेनसहवेधाभावात्कथं तज्ज्ञानेन सर्वज्ञता अथ बोधस्वभावस्य किं संबंधान्तरेण नचैवं पुनरपि वेधाप
त्तिः अखिलकर्मरणात्तदर्जितकारणान्तरे हस्य वा भावादिति चेत्प्रमुक्तस्य बोधरूपताय दिविदेनावगम्यते तदा तस्यासंगतापि तत
एवावगम्यत इति कुतः अपवर्गविषयता प्रमाणानां तांतु न स्वबोधरूपत्वेनास्येवेति कुतः सर्वविषयत्वमिति तस्मान्नसंते वातीन्द्रिया
विषयाः अथाभावः स च भावान्तरात्मं तमभिन्नो ऽभिन्नो वा न तदाद्यः न त्यसंतमभेदोस्तिरूपादिवदिन्द्रियापिनः घटादिकमेवहि कदाचित्सदा

एम° २८

त्सनागत्यते घटोस्तीत्याद्याकारेणावगाहितु अभावात्मना घटो नास्तीति कोर्थः घटोऽभावात्मना नास्तीत्यर्थः न त्वभावः पदार्थान्तरं प्रमाणा
भावात् किं त्वभावत्वं भावत्वमिव धर्मविशेषः एकस्मिन्नपि धर्मिणि धर्मद्वयकल्पनवैयर्थ्यापत्तेः न च विरुद्धद्वयं प्रमाणावलेनाविरुद्धतयैवति
ष्ठेः अन्योन्याभावोऽपि च पटाद्यात्मकं भावान्तरमेव अन्योन्याभावत्वं तु तेष्वेकमतोनानानुगमः तदाहुः भावान्तरमभावो ह्यन्यो न कश्चिदनि
रूपणादिति अभावो हि न कश्चिदतिरिक्तः कुतः अतिरिक्तस्य तत्र स्वभावादत्यन्तभिन्नत्वेन गवाश्वयोरिव प्रतीतेः न च नास्ति अन्योन्याभा
वप्रतीतेः सालंबनत्वात् नहि कोऽसौ भावान्तरं पटरूपस्य घटभेदबुद्धिस्तस्मिन्नभावत्वस्यार्थः घटो घटो नेत्यस्य घटो घटभेदाभिन्न इत्यर्थः तदाहुः
धर्मिणो भेदरूपो हि धर्मभेदो विनिःस्थितेः अन्यद्विपटादेर्धर्मिणा एकस्यैव पटादित्वमन्यभेदत्वमित्यर्थः अत्र घटसंसर्गाभावानधिकरणत्वं तु न
घटाभावत्वं अनुगतप्रतीतेर्घटात्मकाभावविषयत्वेनैवोपपत्तेः योग्यानुपलब्ध्याभावत्वमेवं विरुद्धमप्ययं अन्योन्यं घटत्वेन नास्तीति
प्रतीतेरन्योऽपि घटत्वात्मनाभावात्मकः इत्येव विषयः तर्हि घटस्यात्मनान्योऽस्तीति किं त्वन्यात्मनेति तदाहुः स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदा
त्मके वस्तुनि ज्ञायते किंचित् किंचिद्रूपं कदाचनेति एवं च सति घटवति घटाभावो नास्तीति प्रतीतिरभावत्वप्रकारिका घटविषयिण्यपि
भ्रमैवेति तेनैवोपपत्तौ नाभावाभावः स्वतंत्रः सिध्यति ध्वंसोऽपि च विनाशाख्यत्रिपोगोगात् घटादिरेवेत्युक्तं एवं च घटो नास्ति घटो न स्त
इत्याद्यौ नार्थसंख्यो न वोपपत्तेर्नैव प्रतीतिरिक्ताभाववादिनां तु तत्र दुर्घटता अभावप्रतीतियोग्यघटोऽस्ति त्वेवान्वयेऽप्युपपद्यते तदाप्यनुपपत्तिः

मो॰२॰
२९

29

नाद्दशत्वबहारकाारणाभिमतमस्य यस्यमतियोग्यत्वंमनिकर्षे रागमतियोगिविशेषकत्वायोगात् पाकजमध्वंसात्परः कालः स्वेतरमत्यपः
पावजभावध्वंसात्परः कालस्त्र महाप्रलयः इत्यावक्षतेवैशेषिकाः ननु तत्काले जातिः कुत्र स्यादिति न च काल एव तस्याश्रयत्वमिमात्रप्रदे
शत्वात् न च नश्यतिनित्यत्वात् नावशेषवतस्याः स्पष्टिकाले सृष्टिरयुक्ता चेतिजातिशक्त्युपादानानां नार्थनापत्तिरितिचेन्नकालस्य सर्वा
धिकरणतया प्रमितेस्तत्साक्षिकमात्रदेशतानंगीकारादित्याहुः तत्र तादृशकाले प्रमाणाभावात् तदाहुः प्रलयेपि प्रमाणानः सर्वो
छेदात्मकेन हि न च प्रयोजनं तेन स्यात् प्रजापतिकर्मणां सर्वप्रलयविज्ञानं समस्तजगदाश्रयं स्वशरीरविदां पुंसां नाधिकेतो १७ अत्र
इति स्वआत्माशरीरस्यात्मन एव भेदेवदनादेवापवर्गप्राप्तेः यदाहि शरीरेः सनित्यात्मबुद्धिवलमतयो विलीयते तदा पंचात्वस्वहेतु
भ्यः कर्मभ्यो विनिवर्तते तदा देहत्वभावादेव मुच्यत इति शारीरात्मविकज्ञानमेवार्थनीयं नाम तदा किमनेन अयुक्ताव्यक्तमेदभिन्नमंसंता
एभ्युपगमेनाप्रमाणिकप्रधानापरनामधेय १७ एणुहत्वविवेकेनेति अत्र वदन्ति भाष्यकाराः सर्वैः प्रमाणैः कदाचित्समग्रोत्पादेप्रमंव
यत्नमाः आरंभकत्वात्तेनघपवनारंभकपरमाणुवदितिप्रलयेनुमानंप्रमाणमित्याहुः अत्र यद्यप्येककालीनसमग्रोपादेयप्रम
मत्वं न समाहितं प्रसिद्धसमग्रोपादेयप्रवंधप्रध्वंसे प्रमाणाभावात् तदाहुः प्रलयेपि प्रमाणानः सर्वो छेदात्मकेन हि न च प्रयोजनं तेन
स्यात्प्रजापतिकर्मणां सर्वप्रलयविज्ञानं समस्तजगदाश्रयं स्वशरीरविदां पुंसां नाधिकेतो १७ अत्रेति स्वआत्माशरीरस्यात्मन

एम॰
२९

अभेदे वेदस्यादेवापवर्गप्राप्तेः प्रत्यादिशरीरैः सनित्यात्मश्रुतिहत्वमतयो विलोपं ते तदापं सत्वकुअलहेतुभ्यः कर्मभ्यो विनिवर्तेत तदा हे
तुभावादेव प्रमृतत्वातिप्राणिनात्मविवेकज्ञानमेवार्थनीयं नाम तदा किमनेन व्यक्ताव्यक्ताभेदाभिधानेन तत्त्वाभ्युपगमेनाप्रामाणिकप्रधाना
दिनामधेयगुणपुरुषविवेकेनेति अत्र वदन्त्याचार्याः सर्वे परमाणवः कदाचित्सत्ता समग्रोपादेयमवं धर्मिमाः आरम्भकत्वात् न घटपट
नारम्भकपरमाणुवदिति प्रलये त्वनुमानं प्रमाणमिमाहुः अत्र पक्षे एकैककालीनसमग्रोपादेयमत्वेन प्रसिद्धमिति समग्रोपादेय
मवं धर्मसत्त्वं साध्यं तथा च क्रमेण तादृशसाध्यसत्त्वात्सिद्धसाधनं तथाप्येककालीनात् इति पक्षविशेषणं बोध्यं पक्षतावच्छेदेन
साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्न सिद्धसाधनमिति अत्र पृ पि तथाप्येककालीनत्वसमयकः कालोपाधिः पक्षतावच्छेदकः द्रव्याधिकरणीभूतत्व
क्षणो वा आद्ये बाधः तादृशोपाध्यवच्छिन्नस्य कार्यत्वात् अन्त्ये पक्षविशेषणासिद्धेः प्रलयाभिहितिति द्रवणो कालोपाधित्वेनप्र
वेशात् अथवाबाधात् द्वितीयमादायोसाध्यपर्यवसाना न तथापि कार्यद्रव्याधिकरणवृत्तित्वमात्रोपाधिः अप्रयोजकत्वं च अ
न एव परमाणुः कार्यद्रव्यसमानकालीनपरमाणुक्रियाजनितक्रियावान् सत्तावादिसत्त्वात् प्रलयपरमाणुः कार्यसमानकालो
नतद्विभिन्नध्वंसाध्वंसवानिति प्रलये साधनं कस्य कस्यचित् पार्श्वे अप्रयोजकत्वं तदप्रयोगात् तत्सोपाधित्वात् एतेन एते परमा
णवः कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिकार्यवन्तः नित्यद्रव्यत्वादाकाशवदित्यपि नापास्तं कार्यद्रव्यानधिकरणस्योपाधित्वात् अ

मी०१०
३०

30

पकार्यदृष्टाणि कार्यदृष्टानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगीनि कार्यभावत्वात् ध्वंसप्रतियोगित्वाद् घटादिवत् नचाकाशवृत्तिध्वंसप्र
तियोगित्वेनार्थान्तरतावाधात् नच विभुवृत्तित्वमुपाधिः परमाणुसंदादैर्माध्याव्यापकत्वात् गगनादिवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्ति
दृष्टत्वं कार्यदृष्टानधिकरणप्रागभावाधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तिद्दर्शितं न कार्यसमवेतत्वादनादिनावच्छेदकत्वात् गगनादि
वृत्तिप्रागभावप्रतियोग्यपुष्टः कार्यानधिकरणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगीकार्यत्वात् घटवदिति अनुमानं न लिवितिचेत् आप्रयोजक
त्वात् कालोपाधित्वं कार्यत्वव्याप्यं कालोपाधिमात्रवृत्तित्वात् एतत्कालत्ववत् ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणजन्मत्वाभाववद्देहेतिब्राह्मणा
मात्रवृत्तिधर्मत्वात् एतद्ब्राह्मणत्ववदिति तद्विपरीतसाधनत्वाच्च न चाप्रयोजकत्वं कार्याभावे जातिमात्रभावापत्तेः तेहि व्यक्तिं विनापि
जातिस्थितिरिति तस्माद्व्यक्तिभेदात् व्यक्तिमात्रनिष्ठत्वात् जन्यप्राकदाचिद्विध्वंसप्रतियोगित्वं स्यादित्यादिस्याद्वैविध्यतीत्वमथाब्राह्मणत्वस्यनाना
त्वापत्तेरिति अनुकूलतर्कसत्वात् आगमानुमानोपष्टम्भकत्वाद्वाप्रयोजकत्वमनुमानानामिति चेत् न निमित्तं पेक्ष्य सवत्तारोच्छेदा
दागमस्याप्यप्रामाण्यापत्तेर्न तस्मात् किं तु कर्मणः सत्त्वापरत्वमेव तत्त्वमीदृशं कर्मफलप्रदानशक्तौ पभोगायस्मिन्नपि विद्धे नफल
मिसेतमाः किं वा जगदुपादानपरएव तदाहुः सतिवा कपरस्वैव जनानामिति विभ्रमः वैशेषिकाणां मतः शाक्यौतां कुहतैमतिमिति
नचेश्वरएवप्रयोजकतत्कलाभाव यदृच्छावादयतीति वाच्यं नानादेशीयप्रमादनायतनदेशीयानेतशाक्यनापातात् अथ नानादे

एमं
३०

शीघ्रशरीरारम्भे वा विशेषप्रसादयतीति चेदिदमपि न प्रमाणेन विना शक्यं वोढुं यत्र लिप्सादि तं प्रमाणापर्यं मपि मानाकायकत्वमना आवेशकत्व
नावास्त्येवाधिका अपि त्यागमंविनाऽप्रयोजकाद्गुमानमहत्त्वा स्वतन्त्रैश्चिद्धिस्त्यागमस्याप्यिमामाणं पुकष्यवैदिकसंप्रदायं प्रविनेति तदुपपत्तये प्र
लपो नास्त्येव नित्योद्योम्यमिति दिक् अभावस्य कश्चिन्मरमणप्यार्थोपि स्वाम्य पपप्रत्येव तदुःखाधिकरणशास्त्रणाहतिः स्वाप्यपपत्तमेव तदुःखाधिक
रणामणा हतिभ्यो भिन्नेवा योदुःखध्वंसो मोक्षापरनामा तस्य चोत्पत्तिप्रकारो वार्तिके वर्णितः तत्र ज्ञानात्मतत्त्वानां भोगात्पूर्वं क्रियाफले पेउ
त्पाप्रबुधानता देहोनोत्पद्यते पुनः कर्मजन्मोपभोगार्थं शरीरं न प्रवर्तते तदभावेन कस्यचिद्धि हेतुत्वस्याभावतिष्ठते मोक्षोपरं न प्रवर्तते तत्रका
म्य नित्यविरुद्धयोः नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया ज्ञात्वा मात्रं फलं ज्ञातेन चानिष्ठो भेविष्यति आत्मज्ञे चैतदस्तीति तज्ज्ञानस्य पपुअ
प्रइति ननु कर्मणां न देहकारणत्वं किंतु स्वर्गादिकारणत्वमेव प्रपद्यते न चतत्त्वदर्शनाद्यापारस्तपाप्तमैहिककर्मफलं मोक्षेदमहेण ननापिश
रीरफलत्वकमेव किंचित्कर्मास्ति अतः सुतमपि कर्मस्य पेशरीरस्यादेवेत्याशंक्याह कर्मजन्मेति कर्मशेषफलोपभोगार्थं हि शरीरं जायते अशेषक
र्मभावे तु शरीरं न जायते कारणाभावात् न च मातापितृसंयोगमात्रं तद्धेतुः क्षेमिश्रागरिमाह न कस्यचिद्धेतुत्वं नास्ति उत्तमं च यास्तत्वविद्गणो
मोक्षापरनिकाम्यसंबंधहेतुस्त्वफलत्वोत्तानि विरुद्धप्रयावारणहेतुत्वमिति न प्रवर्तताम् नित्यनैमित्तिके यदि कुर्यात्तदा तत्रावश्यानुषंगि
कफलसंबंधहेतोः सहेनमपवदोषः अथ ते अपि मामेतदाप्रसवायाव्छरीरे मा देहदुर्वोरइत्याशंक्योपमप यैत्रवर्णितामाह निसाथि नाप्रविष्ण

मो॰ ९
२१

3

तीत्यादिनित्यनैमित्तिके प्रत्यवायपरिहारस्य कार्यत्वं परिकल्प्य कार्यमपि तयोः प्रयोगः स्मार्त्तः न च तथापि नित्यप्रयोगेपि कर्मणएकत्वात् काम्य
फलं स्यात्तस्मात्मध्ये स्नानान्नरकाद्युफलकामनापूर्वं गंगास्नानाभावादिः साध्यकोक्तेर्मार्थ्यमानस्य फलत्वानास्ति विधिनासमर्थी हि तस्यैव भाव्य
मानत्वबोधनादित्याशयः पशुस्वर्गकामादिश्रुतिभ्य उपादेयमत्र स्यकर्तु विशेषणीभूता कामना श्रूयते सापेक्षे कर्तव्य विधिस्मितेति तत्कुत्रास्तीत्युवा
द्योपायोगविशेषात् तस्मात्त्वयापि प्रतीयेत ते निवारणाय गुणाधिकरणविहितं तदिह हेत्वभावादेवं बंधाभावो न तात्मज्ञानस्य तत्र कारणत्वमि
त्युपसंहरति आत्मज्ञेश्चैव तदिति तज्ज्ञाने आत्मज्ञानेनं न तु प्रकृतिपुरुषज्ञानं अथ प्रमाशयः जीवो हि शरीरमेवात्मानं मन्यमानस्तद्रूपकारणपका
रात्मसंगोत्वेरोत्पत्तिसंदधानस्तद्रूपकारिणि रमते अपकारिणि चद्वेष्टि पदाशरीरात्तिरिक्तमात्मानमपकारोपकारसंगो चामयममस्मीति वेत्ति तदाहं
कारणगमे ममकारो विश्वादिगोचरो यदि तेहमेव सर्वं पंनतदा ममेति न वेद कुतः पुनस्तद्दारापुत्रादीन् तदा चापुंचिरसंचितकुशलाकुशलक
र्मोपस्थापितं फलं स मरद्भिर्भोक्ता भुंक्ते अनागतानि च अभयविधामपि कर्माणि न संचिनोति एवं फलोदयनिहत्वेमाधीनकर्मणि अनागते च
कारणाभावादनुत्पन्ने न पुनस्तद्धेतुको स्य शरीरसंबंधो जीवनात्यस्ततो दुःखोपशमः तदेवं प्रमाणान्याज्ञानस्य मोक्षोपयोगः इममेवार्थं श्रुति
रुवदति आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदिति तदेवं कृत्स्नमेवात्मज्ञाने चरमंगत्वमुक्तं उप
युज्यते आत्मन्यवहितेनोनित्यनैमित्तिकमात्रानुष्ठापीकाम्यनिषिद्धेभ्यो निवर्तते ततो हेत्वभावान्मुच्यते आत्मज्ञानेकार्यकर्मानुष्ठानं चेति रिद्दिशोप

रामं
२१

त्वात्कर्मसमुच्चयपरत्वमेके तच्चेदं स्वात्मप्रत्यूहबाणा योक्तं न वार्त्तिककृतां मते यदाहुः कर्त्तव्यं पुरुषार्थं च तत्संयोगरूपं स्मृतः सर्वत्रैव विज्ञानं हेतुत्वार
त्वेनगम्यते योगेनात्मविज्ञानारम्भेनैष्ठवधार्यतां आत्मज्ञानं हि कर्त्तव्यं पुरुषार्थं न प्रज्ञापयते ते न विना परलोकफलेषु कर्मसु प्रवृत्तिनिवृत्त्य
संभवात् तेनाविनाशी वा अरे यमात्मा इत्यादिवाक्यजन्यमात्मज्ञानं तद्रूपं न विधिवाक्याद्देव कर्मज्ञानं वत तदुपपन्न विधिवलादेव कर्मज्ञानवत्तामप्यो
वेककर्त्तव्यं यत्तु आत्मस्वभावश्रुतिपादनावसरे विधिमस्पवाक्यं आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः स्मादि न तु दृष्टमात्मा प्रार्थस्याविगहनता स्मरेणोपयोगिता
स्यात्मस्यहितास्वरूपविशेषणावभ्यमाणमर्थं प्रतिपद्यतामिमेतावन्मात्रार्थं अनन्यथा हिन्नपेमापतो जानन्नपि अतिरिक्तमात्मानं प्रत्येवं न पियो पनि
षध्यः शरीरमात्मानमभिमन्यत एवेति कदाचिद् तिक्रामेदपि प्रमादवशविधिनिषेधावितितन्विकृतेनयुग्मपदेशाः दुरधिगमः तल्लुप्यमगोवरे
धीनामपि देहग्रहाणि निद्धिः पंडितोऽपि पुरुषो न रूपतो वाने वहितामपि समनार्थमेवात्मज्ञानोपदेशाः इति साधुभावत्वानियमवत् यथा हिसा
धोर्निस्यमानेमाधोस्वामर्तनात् श्यामादिकासाधुभावत्वानि वृत्त्यर्थे भाष्यमाणायद्साधुशब्दनियमेवं विपद्यते यत्साश्रयेन यतुक्षयमात्यात्ययहतपा
विजो विमर्शविशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः तयात्मतत्वावबोधस्य तत्पात्मानमुपासी
तेति कामवादलो कवादलोकवादवचनविशेषैजिज्ञासामननमपहि तनिर्धृतमक लोपाधिकेवलावबोधपर्यंत स्फुरत्तात्मतत्वस्तानविधान
मनाम्पवाद्विहितमप्ययनतावस्याकारणि कः क्रतुसंबंधः तदाश्रयाभिवातिक्रतुसंबंध स्तुवादिप्रयोगोपयोगिनमपदस्मेवानेकान्तिकक्रतुसंबंधा

समंतं धातक्रतुसंबंधविरोधात्मज्ञानतान्तु तस्य हृ सार्थमेव फलं प्राप्नुयुरपि चैः श्रेयः तथा सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिति तथाह
पितृपितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्पतिष्ठंते तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते इति तथा सत्वे समावर्तेपन्न यावदायुषं ब्रह्मलोकम
भिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते इत्यात्मकपरमावस्था मा मिश्रणनत्वात्कर्मैतयामंत्री पतरति कृत्स्नं प्रधानकर्मेति चेन्न स
कुर्वन्निति नियोगभोगात् नत्वेवं ज्ञानस्यात्मनः क्वचिदपि नियोजकं चिदस्ति संभवति यतः परमात्मज्ञानमस्मेनन्यो मोक्षार्थं नचवो दितमि
त्येतत्कपंवार्तिककृतो व्याकरणाधिकारिणी पल्लवचनविरुद्धविज्ञानान्मोक्षो वेदेनचोपतरतिमोख्मनं तदूषयितातस्मात्कर्मणः फलादेव
हेतुभावेन सुच्यते नत्वभावात्मकं मुक्तामोक्षस्य नित्यत्वकारणमिति युक्ते तदपि त्वमतत्वे विरुद्धं स्यात् ज्ञानस्य मोक्षहेतुताया स्वपमेवोक्त
त्वात् यदि चाभावस्य मोक्षता स्वसंमतास्यात्तदानवक्रियायाः कस्याश्चिदभावः फलमिष्यते इति चविरुध्येत ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिनो
मोक्षं प्रति कर्मणोपि हेतुत्वात् तथाच व्याकरणाधिकारिणो नहि ज्ञानविधाने न कर्मसंबंधवारणमिति तेन मोक्षमत परिष्कारेणैव दंवार्तिकं
पतः पृष्टं स्यमकृत्स्न मत्ताज्ञानं वेदेन मोक्षहेतु तयान विहितं न चालौकिके वैप्रमाणान्तरं प्रक्रमते अतो मज्ज्ञानस्य पत्रपमस्तः सामर्थ्येम
मीपतेन दैवतवमन्ते मोक्षः सचाभावात्मक एव वह भवति तदेवोपपादयति तत्रेति तस्मिन्नकापिलेमते विज्ञानमात्मनोकर्तृत्वं तं पैतिस्यपैः य
दाहिस्वकृते विविक्तः पुरुषो ज्ञानतत्त्वादुच्छ्वसन्तत्कृतकर्मफलोपभोगाभावान्नप्रकृतिः कर्माणि रमते तदर्थाहितस्याः प्रवृत्तिर्नस्वार्थानस्याआ

32

स्यात्तस्मात्स्थितउत्तरकर्मप्रचयापादकत्वंपापानि वा विदेकदृशाप्राप्तानि तानि भोगादेवक्षीणानि पापानि वाद्रुतफलानि तानि चपरिनिवर्त्यानि तानि
वेत्यात्मनो भोगजनकानि प्रारब्धवशाद्भोगजनकानि तदा तामपि भोगतः क्षपयितव्यानि यदिलब्धविवेकस्य मत्कृतिर्दग्धपापादिकर्मणा पुनश्च
यफलमर्पयितुकामा तदापि कर्मफलदोषदर्शनजातविरागः कर्मणि प्रकृतस्याभिमानेनावभेपितिमनैमित्तिके एव कुर्यो यथास्मदभि
मतात्मनत्र इति न सोपात्यस्यानि मोक्ष इति अपवर्गेऽप्यस्मदभिमतं ज्ञानमेवानापन्नादुःखाभावायास्येपमितिअस्माकं तु नापंपक्षः
तत्त्वज्ञानविधिवैयर्थ्यापत्तेः तर्हि तस्य तत एव मोक्षसाधनतामतीते न्वौ कर्तृप्रयोजनकत्वमिति चेत्र आत्मा मत एव शास्त्रस्यार्थवत्त्वात् किं
चसाधनतावोधनस्य प्रयोजनं नेतत्त्वज्ञानप्रवृत्तेः प्रयोजकत्वज्ञानादेवोपपत्तेः यत्तु कश्चिदाह नात्मनस्तत्त्वज्ञानजन्यः कृतादेव दुःखितात दुःख
स्यात्यतो भोगादेव तद्विनाशसंभवात् तात्मा विनातत्त्वज्ञानं मन्त्रेणापि तद्विनाशसंभवादिति तन्न द्वारेणद्वारिणो मथा सिध्धभा
वात स्यातिविकमारेरपि स्वर्गप्रमकारणतापत्तेः विशप्रकल्पस्वर्गशरीरस्य मथा सिध्धापत्तेः स्वर्गसाधनतोपपादनार्थकल्प्यमानशरीरो
कंपतरममथा सिद्धपति तिचेन्न हि चाम दुःखध्वंससाधनतोपपत्तंपूर्वकल्प्यमानयात्रदुःखतत्त्वात्मसाक्षात्कारः कथं तत्त्वज्ञानममथासिद्धयेदुः
समानाधिकरणदुःखसमानकालीनदुःखध्वंसत्वजन्यतावच्छेदकं मानाभावात् समथा प्रकादि दुःखसमानकालीनदुःखध्वंससह
दिनामैवात्र समानकालीनघटत्वादिनाचजन्मतास्यादिति चेन्मात्मनयाजन्यतात्रथापि चामदुःखध्वंसस्यमतिर्ने नेनविनेस्तितहावश्यक

मो० ९०
३३

33

तं किंच यद्यपि दुःखमात्रं पापमात्रसाध्यं तथापि समानकालीनदुःखप्रागभावासहकृतं दुःखं तत्त्वज्ञानिनामेव न सर्वेषामिति तत्त्वज्ञानज
न्यं दुःखमिति स्थिते तत्र दुःखमात्रत्वेन जन्यतावच्छेदकं नापि दुःखप्रागभावसहकृतत्वमिति विशिष्य तत्त्वमिति चाप्रदुःखत्वमतदपेक्षा पा
तदा तत्रापि तत्त्वज्ञानकत्वं मम इति तेन बाधुनीयमिति तत्र तत्त्वज्ञानविधिर्वैयर्थ्यम् । तद्दोषः किं च तत्त्वज्ञानेन दुःखमनुत्पाद्य तत्र ध्वंसत्व
नोत्पादयितुं शक्यमिति तत्त्वज्ञानं तदुपाय इत्यनर्थकः दुःखोपाये महत्स्वनुपपत्तिः कथं तर्हि तपःप्रभृतिषु महत्त्वमिति चेत् पारलौकिकमहात
मर्थं प्रवृत्तिश्च न तु तपो जन्यमहतादुःखमेव नाशापि तु नात्र तत्त्वमेवानर्थं विनाशापि तु तत्साधनं वा स्वद्गुपादत्ते यद्यादुःखं मत्सालनाद्विपक
स्य दृष्टादृष्टस्पर्शेनैव ग्रस्यमिति अमत्यागनवरतमेव शिरस्ताडनादौ प्रवर्तेत न निवर्तेत च दुःखैकसाधनात्फलवतो दुःखं तान साधनाद्वा न तोपि
तावतो दुःखं दुःखाशेषत्वादेतद्विनाशस्यावश्यकत्वात् तस्यैवार्थे नाहं भवानर्थ्यमानमिति को दुःखसाधनत्वं मोमोक्षः तद्वेदुरितं आसे
ति कत्वं च तत्र ध्वंसस्य भवति यो गिसर्वापि हेतुदुरिताधिकरणाहृणाहमितेन नुमप्रपंचसंबंधविलयः त्रैधाहि प्रपंचो जीवं व्याप्नाति भोगा
यतनं शरीरं भोगसाधनानीन्द्रियाणि भोगाः शब्दादयो विषयाः तदस्य त्रिविधस्यापि प्रपंचस्यात्मनि संबंधस्यात्मनि आसक्तिकोविल
यो मोक्षः किमिदमासक्तिकृतं इति सर्वे भवानापशरीरेंद्रियविषयाणां विनाशोऽनुसंतानोत्पादानुत्पत्तिः कथमसंतानुत्पत्तिरिति चेत् उमार
कयोर्धर्माधर्मयोर्निःशेषयोरसतपरिक्षयात् सोयं प्रपंचे तत्त्वं धो वैधलक्षिमोमोक्षो मोक्षः इति कस्यचिन्मीमांसकमन्यमानस्य मनीषितं पुण

एमं
३३

देहंशतैरिन्द्रियविषयविनाशस्स्वतः पुरुषार्थत्वाभावेन प्रायश्चित्तस्यापुरुषार्थत्वानुपपत्तेः दुरितध्वंसस्य स्वतः पुरुषार्थत्वे तु प्रायश्चित्तादिसत्त्वे क्लृ
प्तत्वाद्धि दुरितध्वंसस्य तु दृष्टिप्रायश्चित्तविधिर्न तस्य तत्त्वं विनापर्यवसानं निहितस्य दुःखसाधनस्य नाशे दुःखं भवेदिति तस्मात् भवत्विदुःख
प्रागभावस्यैव पुरुषार्थत्वं तस्य पुरुषार्थत्वे तु किंवाच्यं किं हि तेन प्रागभावस्य स्थापने विनापि तेन पूर्वं तत्सत्त्वात् दुरितोत्तरकालं तस्य
दुरितनाशाधीनेति आगामिप्रागभावस्य दुरितेनैव सहस्थितेः अप्रतिमाप्रायश्चित्ते दुरितेन दुःखस्य कदाचिदवश्यजनने दुःखप्राग
भावो न स्यात् पापदुःखस्य शेषकारणेऽपि पंक्तिकालीनप्रागभावस्थले दुरितनाशव्याप्यमहत्तिनस्मिंस्तत्प्रभावस्य नरकभोक्तृ
सत्त्वादिति चेत् स्वसंसृष्टतानिति किं दुःखशेषकारणप्रागभावस्य सत्ता दुरितध्वंसव्याप्यात्तु किं पंचवृत्तिपि दुःखप्रागभावहीने पुरुषेन
तिष्ठतीति प्रायश्चित्तेन नाशितेऽपि दुरिते हा वृश्य फलं दास्यतीति प्रायश्चित्तं व्यर्थमेव स्यात् पापध्वंसस्य एव तस्य फलं स्वर्गजातात एव
तिचेत्तत्वं तर्हि स्वतस्व पुरुषार्थः ननु प्रागभावस्यापकृतथा अपप्रागभावस्यापकालमनानतत्तदुद्देशेन न प्रवृत्तिरिति चेत् अना
नतोऽपि न प्रवृत्तिः संभवति यस्मिन्प्रायश्चित्ते कृतेऽपि अवश्यं दुःखभोगप्रमेव पापत्वात् आहायापितदा लंप्रायश्चित्तानुष्ठानं मनुष्येषु
तिविचारवतः पश्चात्तापततो मरणमतीकारोपपत्तेः तस्मात् दुःखविपरिपाके दुःखहाधनमेवेति तस्मात् पापज्ञाना देवपापध्वं

समुद्दिशति ननु दुःखसाधनत्वेन ज्ञानमपेक्षते किं वा हि कण्टकनाशादौ हि पुरुषस्य प्रवृत्तिर्न दुःखाभावो संभवति विना प्यहि कण्टकनाशे
न चिरकालं दुःखानुत्पाददर्शनेन तस्य तदनुकूलस्य प्रयोजकत्वात् तस्मात् दुःखसाधनत्वज्ञानात् हि कण्टकादौ द्वेषस्तत् तस्य तदभावः पु
रुषस्येष्ट इति तत्साधने प्रवृत्तिः स्यात् कामेनापि वाच्यं तत्र गमनरागाभावात् तथैव पापं दुःखजनकत्वेन ज्ञाते तद्द्वेषविषय इति तदभावे पु
रुषस्येच्छा ततः प्रायश्चित्ते तत्साधने प्रवर्त्तते एव स्वार्थताया वेच्छाभावत्वेनैव दुःखाभावसाधारणेन हेयेन नन्दुःखाभावे दुःखाभावत्वे
न तत्साधनेन तत्त्वेन गौरवात् किं च दुःखाभावेऽपि न दुःखाभावत्वेनेच्छाविषयो भोजनानन्तरीयकस्य दुःखस्याभावेऽपीच्छापत्तौ
भोजनार्थं कृतस्याभावापत्तेः किंतु द्वेष्यदुःखत्वेन तदभावत्वेनैव तथा च लाघवाद् द्वेष्याभावत्वमेव वाच्यं ततः प्रकृतार्थे तावच्छेदकं कष्टदुःखाभा
वदुःखसाधनत्वाभावसाधारणं भवति हि सत्त्वाभावोऽपि द्वेषाद्यभावत्वेन न तथापि पापे हि बलसाधनत्वज्ञानाभावान्न द्वेषः संभव
ति तस्माद्धि स्वरूपयोग्यता फलोपधानं वा नापरं हि दुःखमिति स्वरूपयोग्यमन फलोपधायकमिति ज्ञानेऽपि तदभावात् न द्वितीयः
प्रायश्चित्तनाश्यपापस्य एव फलोपधायकत्वाभावेन द्वेष्याभावाप्रतीतेरिति वाच्यं स्वरूपयोग्यतायाः एव तथात्वात् फलानुपधायकत्वनिश्चय
स्य प्रतिबन्धकत्वम् इति नास्ति प्रसङ्गः नन्वेवं मुक्तिप्रतियोगिनि दुरिते फलानुपधायकत्वनिश्चयात् द्वेषानन्तादिकृतानि वा कानि तत्तच्चैकत्व
निवार्यं तत्सम्पिफलानुपधायकत्वेन निश्चयाभावात् तत्स्वरूपनिरूपफलत्वेनकसनात् यत्नफलोपधायकत्वस्य संशयनिश्चयता

धाणां ज्ञानमेव कारणमिति तदप्युक्तं तथा सति तदुपायेच्छिः कं यथमञ्जसानुपपत्तेः नच विशेषदृष्टिर्नाम कंपाप्रवृत्तिः नव धवृंतीवाभिरका
लमनुवर्त्तितुमर्हतीति यथार्थीयाः प्रवृत्तेर्यथार्थज्ञानसाध्यत्वाच्चेति विशिष्टस्य दुर्गतध्वंसे उद्देश्यो भवति जन्मते वृतत्वज्ञानेन ततो जन्मतावच्छे
दकं न वेसमर्थ्य इति तत्त्वज्ञानेनुत्पा पश्चित बदाहस्रै वर्गापनाराकंसीयंते नास्य कर्मीषिा तस्मिन्न्देबपरावार इति श्रुतेरितिवेभश्रुति विरोधात्तथा
हि एवं वर्ते पनब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्त्तते इति परमात्मा प्रयस्य ब्रह्मलोके नो समानस्य मात्तिं काशे षान फलमाह ननु दुःख
साधनस्य दुरितस्य निवृत्तिर्न स पुनरावर्त्तते इति तु ब्रह्मलोकमिति विशेषतात्पर्यमनिवारणापत्ते हि सामागभावात्मिकोभाव्यात्
भवति भाष्यात् अनादिसंसारावर्जितशुभाशुभकर्मबीजनाशात्तत्त्वज्ञानसहकारत्वेन तेषु पुनरुत्पत्तीर्णसुहि कारणाभावात्प्रवर्ततरस्मात्पः
श्यपते वात्मज्ञानस्यापि कर्मशक्तिनाशकता आत्मज्ञानाग्निदग्धानि कर्मबीजानि न प्ररोहन्तीति तथा भगवतापि वासुदेवेनाप्युक्तं ज्ञा
नाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनेति अत्र च सर्वपदं प्रारब्धेतरपरं अन्यथा विदुषः सद्यः शरीरपातापत्तेः श्रुतिश्च तस्य तावदेवचि
रं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्यते प्रारब्धकर्मणा अथ संपत्स्यते ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत इत्यनेन पदुक्ते
नेनेत्यर्थः अत एव तत्त्वज्ञानस्य कायव्यूहमुखावभोगद्वारा शुभाशुभकर्मक्षयहेतुतोक्ता पापिकोक्तापास्तात्तस्मात्कायव्यूहजन्ये
कत्वेमानाभावात् कायव्यूहे तपःप्रभृतेरेव हेतुत्वात् किंच कल्पशतातिक्रमभोग्यानां नारकानन्तानां बहुवर्षभोग्यानां च स्वर्गादीनां
कृपमेकक्षणे भोगः संभाव्यो न च तावत्कालं दुःखहरत्वपरालपेवतानि वासनितत श्चैकदा सम्प्रदिशति ननु दुःखसाधनत्वे ज्ञा

पितावत्तोभोगः संभवतीति वाच्यं भवदिष्टानुरोधेन तावत्तावत्कालं संस्कृतार्थत्यागानौचित्यात् एतेनैवं विधात्मलाभाकाङ्क्षावतां देहाकार
विगमात्कथं वित्तिसंस्नैर्नैमित्तिकानुष्ठानं संभवतितराम् तदाहुः प्रारब्धफलानभिमानी कथं कर्मणि प्रवृत्तेत गलितश्चात्मतदाकृमात्रविभागः
त्वरूपं दृष्ट्वा यजेदिति किं चारम्भकर्मभिः प्रयोजनं मोक्षो हि ज्ञानैकाधीनः तथा चाह नास्त्यकृतः कृतेनेति मैवं यावद्देहमाविनाद्देहेका
शेषैः उक्तं हि ध्याननिष्पदीकृतमनसामपि समाननहितानामपि गृहेषानश्यतीवेति तदेवं विधानामपि मुक्त्यानदर्शनात्तदाच निम
नैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायः स्यादिति कार्याणि तानि वाच्यावर्जनीयत्रिविधस्तेनस्मान्निवर्हणाद्वारेणापवर्गसहायीभवन्त्येवनास्त्यकृतः
कृतेनेति काम्याभिप्रायं ज्ञानाहितकाम्याभिप्रायं वा प्रयोगस्य कर्मभिः किं प्रयोजनं तत्तदाशोभेतपदिप्रयोजनं प्रपन्नतः प्रमाणान्तरेण
निर्णीय ज्ञानिनस्तत्कुर्युः किं च प्रपन्नमुक्तिर्नेति धार्येवं समापन्नेति मार्गं प्रवर्तेय मिथ्यादिनचेहांशाभावे प्रमाणाभावात् न च बाधवा
धकभावः तथाविधानामपि मुक्त्यानसंभवात् तदा च कर्मकर्त्रादिविभागज्ञानमपि संभवतीति सर्वं चेद्ज्ञानवतः कर्मविधान
त्वाद्देवाहिद्ध किं चाश्रोत्रियप्रज्ञाणामपि संस्कारवशादपि महत्तेः संभवाच्चावश्यं तत्कालीनो ऽध्यासो ऽवेक्षणीयः इष्टसाधनता
धियः संस्कारात्मनाहत्या एवाह्मात्द्विवक्षति हेतुस्वसंभवात् यथा पुष्करपलाश इति श्रुत्वा विदेहादिमत्वमात्मविदो ऽवगम्य
मे नचाभिमानादस्मद्देहादिमत्वे सिद्धे चैवं कर्मणो ज्ञानसमुच्चयपक्षा एवेक्षा परमविषयाम्नातो तैत्तिरिश्रुत्या कर्मफलसंबन्धाभावः

वस्तुतस्तु रागादेर्नोक्तोद्धारकत्वेन तत्त्वज्ञानेन सुखात्कृष्टादेवानंदात्मकब्रह्मणः प्राप्तौ साक्षात्कारात्मका उपयुज्यते ज्ञानकर्मणोस्तु
त्र्यपत्तनचतुर्ज्ञानविधानेन कर्मस्वरूपवारणमिति विद्याकरणाधिकरणे आचार्यैरुक्तः ननु कर्मजन्यत्वे मोक्षस्याभावः स्यात् यथा स्वर्गादिव
त्स्य पिता पश्चिः जन्यत्ववत्तु मभावत्वस्यापि प्रयोजकत्वात्तथा जन्यत्वेन विनाशित्वात् ध्वंसोऽपि नश्यति न च प्रतियोगिनः पुनरुन्मज्ज
नापत्तिः ध्वंसध्वंसस्य प्रतियोगिरूपत्वानंगीकारात् न च ध्वंसप्रागभावानवच्छिन्नकालस्य प्रतियोगिकालत्वनियमः एतस्य नि
यमः स्यात् प्रतियोग्यनुपलब्धिबाधितत्वात् एवं तल्लाघवसहकृतमप्रामाण्यात्स्यः इत्यपि स्यात् किं च जन्यत्वेन जन्यभावत्वेन वा ध्वंस
प्रतियोगिताके न सम्मानामनयतेघटपटादीनां ध्वंसप्रतिकूलनकताग्राहकं प्रमाणमेव जन्यमात्रजन्यभावमात्रयोरपि ध्वंसप्रतिया
योगित्वकालानंगहातीति च तस्मादेवं परिध्वंसत्वमेकं प्रमाणसिद्धमादित्युवा तथापि तेन काम्येन स्वर्ग योग्यस्यापि सह कारि विरहा
त्फलानुत्पादाने स्वर्गादेः कालविशेषावच्छिन्नत्वस्य श्रुतत्वादसंतत्वसाधनसाधनत्वानेनाकारेऽपि अस्यतद्धः त्वविज्ञानमेव नाश
कं कस्य तेषोऽपि तस्य पुनर्नरकवर्तत इति श्रुत्या नैतत्त्वबोधनाज्जन्यभावत्वेन तदनुमानप्रागप्रबाधितमेव न यथेह कर्मचितो
लोकः क्षीयते तथापरत्र क्षीयतीति स्वकाम्यकर्मफलस्य क्षयित्वमनुवदति अन्यथा नाहत्तिश्रुतिबाधापत्तेः न च समयोगयोरवि
रोधेन विनिवेशसंभवे विरोधबाधानुचितौ वाक्यतत्त्वपरमानंदप्राप्तिमोक्षो न जन्मः सत्तिज्ञानकर्मभ्यां अंग्यणवास्वाभिरुपेपाते

गी· र·
३६

36

यदाहुः विजयत्वात्मैवेतम मानंदो व्रजतेव यः यद्वै निमद्विभुत्वादितेनात्मानैवमुच्यते ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत इति श्रुतिरपि तत्साम्राज्यम
भिव्यक्तिपर्य्यो यनेवं वदंति अभिव्यक्तिश्च मतिवैधकापनयेन यथालोकस्यांधकारापनयेनेन घटव्यंजकत्वात येहस्तेनोयानंदस्य ज्ञा
नस्य च शुभाशुभकर्मप्रतिबंधात्संबंधे विषयविषयिभावो न जायत इति तदयनयनमेव तथा च काशिकाकृतस्तत्सिद्धमानंदात्मा
समुच्चितोपनिषद्ज्ञानकर्मोपायो मोक्षो नित्यस्याप्यानंदो व्यज्यते न तु स्वर्गवत्कार्य इति यत्तु तत्साक्षात्कारस्य कारणमिति तद्व
वतुतथाविकारणात्किमिति वाच्यं नतु मन एवतथा अवागमना इति श्रुतिविरोधादिति पार्थसारथिमिश्रोक्तिरितरवांस्तदसत आ
नंदसाक्षात्कारो मुक्तिस्तत्साक्षात्कारो नेमतः संबंधेपि मोक्षावस्थामधिकृत्य सोत्कमनस्कत्वं न विरुध्यते अथ विकल्पकात्मकमनः
प्रतिबंधिके यश्रुतिः कामः संकल्पो विचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धा ह्रीधीर्भीरित्येवं श्रुतस्य तेनेन तादृशधर्माभावे मनसोप्यभावात् यत्तास्म
न आनंदरूपत्वे प्रमाणमेव नास्ति आनंदशब्दश्च गीतश्रवणस्त्रियालिंगनचंद्रदर्शनमधुरास्वादादिजन्यमाह्लादमेवाभिधत्ते
न चैवं रूपत्वेऽत्मनो मानमस्ति यथा हि वैषयिकसुखं ख्यानंदरूपत्वं प्रत्यभिजानीमो नैवमात्मनि प्रत्यभिज्ञा तस्मात् किं यद्यप्यस्य संवि
ज्ञानमानंदं ब्रह्मेति तद्धर्मधर्मिणोरभेदान्नीलोत्पलादिवत्सामानाधिकरण्यं परं ब्रह्मगुणामात्रं निष्ठानामपि शब्दानां गुणानि
मपोगो यथाशीतो मधुरो रसः स्निग्धो गुरुश्चेति रसशब्दस्य द्रव्यः यथाशीतादिशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः किंचानंदस्वेवाय

सद्यानंदीभवतीति मल्पश्रुतिनिर्देशात् आनंदयोर्भेदोऽवगम्यते तथानंदं ब्रह्मणो विद्वान् एको ब्रह्मण आनंद इति षष्ठ्या आ
नंदात् ब्रह्मातिरिच्यते किंच न मे सुखं किंचिदपि किंतु दुःखमेव मे मेति सुखाभावे दुःखानुभवे चानुमीयमानत्वात्मनः कथमानं
दरूपता स्यात् किंच सुषुप्तिमुक्त्योर्मुक्तिः केवलं सुखमात्रानुभवस्य न तु इंद्रियमात्रे तु भिन्नं भिन्नस्वरूपयोः सम्मतिपन्नं सुषुप्त्यनुभवस्य अस्माक
मप्यस्ति तथा च श्रुतिः एताः प्रजा अहरहर्ब्रह्मलोकं यान्ति अहरहर्गच्छंतीति न चास्माकं तत्रानंदानुभवोऽस्ति तस्मान्निरानं
दो मोक्ष इति केचिदाहुः तदसमसारं तथा हि वयं हि भेदाभेदवादिनः सुषुप्त्यपूपन्नं आनंदत्वेनाननुभवत्वमभिमतत्वात् घ
सेवैषयिक एवानंदप्रत्यभिधीयत इति तत्र मानोऽप्यविद्यात्मिकाभिमानिका ह्लादेपितत्वयोगात् तस्मात्सर्वेषामाधाराणामा
नंदसाधारणानि वाक्यानि अधिकाराणामायेन तत्सुषुप्तिविवादिकमपोगामि सापि वर्तते तदा को विरोधः स्वं स्वे वा फलं चेति अपूर्वमपोऽस्ति
ईशान्यो जीवस्यानंदवत्तानं जगद्रूपास्यानंदरूपता या बाधिका आनंदं ब्रह्मेति वा नेयप्रतीत्यर्थे न चानंद आनंदपि तु सम र्थरस्मा
पो ब्रह्मण आनंदरूपतास्तीति नष्टसाधुतायवैकल्पिकमात्रपाणिपं आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् इति सच ब्रह्मपदमनन्यग
तिकतया जीवपरिच्छिन्नार्थस्यायं प्रत्यग्य एवमेको ब्रह्मणः आनंदवजीवस्य मोक्षेऽपि स मामाण आनंदः स एक एव न तु वैषयिकादिवन्नो
नेत्यर्थः सुषुप्तमनुभवे स्पष्टत्वमहमस्वाप्सं इति निषाम शीत सुखमित्यस्मत्स्वविदित्यर्थः तद्वत् सुखं ब्रह्मात्मकमेवैवैषयिकमवि

मो. ध.
२७

सुषुप्तं निकर्षेणाभावात्ततस्तु मिथ्यावादः एवापंनानंदानुभवस्तत्रास्तीति यत्तु न मे सुखं किंचिदिति तदभिमतस्यानुभवादेव यत्तु सुखवि
शिष्टात्मानुभवः सुखार्थो न तु सुखमात्रानुभवो न च सुखमात्रात्मानुभवः संभवति विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति श्रुत्यैव निषेधादिति तदिति
तुच्छं सुखस्यैव सुखार्थत्वात् श्रूयते तु सुखं जनितयेममयदेतत्तु वाऽस्माकं गुणगुणिभेदवादिनां तुल्येन सहैवैशिष्ट्यमस्ति वस्तुतस्तु सुखत्वेनास्फुरत्
क्रियमाणत्वेन कदाचित्सुखार्थत्वान्नैव हि सुखस्यापि सुखार्थत्वान्न तु सुखविशिष्टात्मास्फुरत्त्वेन न च सुखत्वमात्माकारदशायामात्मापि स्फुरति
अनुभवसाक्षिकमेतत् मुक्तेरव्यवहितभाक्काले जातस्यैव तादृशात्मास्फुरत्त्वस्यापामन्त इति स्वीकारेणाश्रुतिविरोधाभावात् अशरीरत्वाव
स्थितेन प्रियाप्रियस्पर्शस्यात्र प्रियशब्दस्तु सुखदुःखपरः हेतुनिर्देशोऽप्युपपत्तेः शरीर इति भोगो हि जायमानः शरीरावच्छेदेन जा
यते तदभावे च कथमात्मानं स्पृशतु कथमात्मसुखस्य मयेयातामिति पाठवत् मोक्षस्यानंदरूपतानुभवस्वर्गः स्यात् सर्वान्नमविशिष्टत्वादिति
अयतो भगवतो जैमिनेरपि संमतः सर्वपदं त्वश्राद्धे कोशान्नमनुष्ठमपि स्वर्गप्राप्तिस्वर्गपदं चातिशयितसुखवाचित्वेनापेक्षिकातिशयितपुण्यकर्म
मात्रस्य फलं मोक्षस्तु नापेक्षिकातिशयशालीत्यानकर्मणः फलमित्याशयः इदं तु विचार्यं जीवस्यानित्य आनंदो नित्योऽस्य च कुतः सिद्धया
वेति हि वाक्यानि ब्रह्मानंदपराणि ब्रह्मलक्षणस्य यतो वा इमानि भूतानि जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति तद्ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्वेति वाक्या
दुपास्यमात्रपरः प्रत्यानंदं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमिति श्रुतेरेवमभारणांतराविरुद्धस्य स्वरूपेपि मभारामेव काशिकायां श्रीकाशिस्थचरितमि

राम
२७

37

ऽस्त्वेतदपि जगदुपास्यपरमेव प्रतिभातीति चेन्न तत्संबंधाभावान्मोक्षेऽप्रतिष्ठितमिदं सर्वस्याविशेषेण तत्प्रतिपादनं नोपपद्यत इत्यत्र ब्रह्मपदेन जीवस्य
लक्षणीयत्वात् आनंदमित्यानंद इति लाक्षणिकं मधुरः स्निग्धो रस इतिवत् छांदसो वा लिंगव्यत्यासः स्वधर्मैः मत्वर्थीयाच्प्रत्ययांतत्वेनानंद
युक्तं स्वरूपमिति वार्थः ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत इति वाक्यशेषाद्भावापत्तिः फलं श्रूयते तथा ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीत्यादिवाक्याच्च न च ब्रह्मस्वरू
पता भवनयोग्येति ब्रह्मणो य आनंदः स जीवस्याप्यारक्षिपमाणात्मना प्राप्यते तत्साक्षात्कारवान् भवतीति फलितोऽर्थः ततश्च मोक्षे पूर्ववृत्ति
सहत्वविरहेपि न क्षतिरिति तु नवीनाः स्वसमानाधिकरणदुःखाधिकरणक्षणावृत्तिदुःखध्वंसो मोक्षस्तस्य चोत्कटेच्छाविषयत्वात्तत्साधनतया
प्रतियोगिनो दुःखस्याप्युपादेयत्वमित्याहुः केचित् तदपि वेदविरोधादुपेक्ष्यमिति ननु प्रतियोगितापि पदार्थांतरं न हि स्वरूपसंबंधेन तत्कार्य
निर्वाहः संभवति तथा हि घटो नास्तीत्यत्राभावेन सह घटस्य कः संबंधो घट एवेति चेन्न घटस्य संबंधत्वे प्रमाणाभावात् घटत्वमिव न वा संभवति
संयोगसमवाययोरेव संबंधव्यवहारस्य लोकसिद्धत्वात् भावांतरे ह संबंधव्यवहार इति चेत्तर्हि नास्त्येव संबंध इत्यापत्तेः किंच घटस्याभावत्वे च स्वात्म
येन ज्ञानतोपि न हि घटो नेत्यभावस्यापि तथा प्रतीतेरतिव्याप्तेश्च न चान्योन्याभावभिन्नत्वे सत्यभावत्वं तत्राप्यनुयोगस्य सत्वात् भवन्मते घटा
देरेवाभावत्वेन तस्य नित्यत्वाभावाच्च घटोऽपि ज्ञानात्मना नित्य इति चेत् मतं तथापि तद्घटे संसर्गाभावाव्याप्तिः प्रागभावध्वंसयोरव्याप्तिश्च तर्हि नित्य
पदेन देयमेवेति चेदस्त्वेवं पात्सोऽन्योन्याभावभेदो न संभवति सर्वस्यैवाभावस्य भावात्मकस्यान्योन्याभावात्मकतापाः स्वीकारात् नहि अन्योन्याभावत्ववि

त्वस्यानामभावत्वमेव तत्तद्वैलक्षण्यंप्रयुक्तमत्यंताभावत्वमेव अस्ति हि प्रागभावप्रध्वंसात्यंताभावेषान्योन्याभावत्वाभावः न चाभावेनाभावः सं
भवतिभावांतरमभावो हीतिसिद्धांतादित्तिवाच्यं तेषामपिभावांतरात्मकतयांगीकारादितिचेदस्त्वेवं तथापिप्रदातनसंसर्गाभावत्वमत्यं
ताभावत्वमिति तत्प्रविष्टं संसर्गाभावत्वमप्यापि न निरुक्तं प्रतियोगिवृत्तिरभावोऽत्यंताभाव इति चेन्नप्यकस्यचित्प्रतियोगिमयोऽभावो वृत्ते
तइसतिव्याप्तिः स्वप्रतियोगीस्त्व्यक्तावसंतानुगमः अन्योन्याभावत्वाह्वृत्तिरन्योन्याभावताभाव इतितश्चिर्वाच्यमितिचेत्किंहि तत्संसर्गा
भावत्वात्यंताभावत्वातिरिक्तं तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमितिचेन्न तादात्म्यघटितवृत्तिप्रमाधारणोधर्मस्तदाननुगमः किंचय
दोषोन्योन्याभावेपीमन्निव्याप्तिः अत एव प्रतियोगिसमानाधिकरणोऽभावोऽन्योन्याभावः सामानाधिकरण्यमेककालावच्छेदेनैकदेशे एकाव
च्छेदेन वर्तमानत्वं तेन ध्वंसप्रागभावात्यंताभावेषु नातिव्याप्तिरित्यपि निरस्तं प्रसकस्यचित्प्रतियोगिनासामानाधिकरण्यस्या
तिप्रसक्तत्वात् स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य चाननुगतत्वेन प्रागुक्तदोषात् तादात्म्यसंबंधांतरेण प्रतियोगिमति संबंधांतरेण सं
सर्गाभावे गतिव्याप्तिश्च एकसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षायामपि गगनान्योन्याभावाव्याप्तिः गगनाधिकरणाप्रसिद्धेः अथ प्रतियोग्यवृत्तिः
सार्वदिकाभावोऽन्योन्याभावः न च कालान्योन्याभावाव्याप्तिः दैशिकसंबंधेन तस्य भावस्य विवक्षितत्वात् इति चेन्न एवं लक्षणेन तद्दोष
तादवस्थ्यात् स्वप्रतियोगितायामपि वक्तृत्वजातेः स्वीकारेपि वस्तुत्वाभावस्य संबंधांतरावच्छिन्नस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वाभावात् तत्रातिव्याप्त्यापत्तेश्च

एतेन तादात्म्यारोपजन्यप्रतीतिकाभावत्वमन्योन्याभावत्वमित्यपि परास्तं तादात्म्यस्याननुगतत्वात् आरोपस्य हेतुत्वे मानाभावात् बाधा
च्च तथा हि न तावदनाहार्यारोपत्वं यत् तस्याभावग्रहविरोधित्वात् नाप्याहार्यारोपत्वं तस्याभावग्रहतः प्रागसत्वात् एवं च सति संसर्गाभा
वकालेऽन्योन्याभावोपि गृह्येतेति तत्रैवापत्तिः अथ यदारोपनियामकमेव तन्नियामकं तस्योभयत्र सिद्धत्वात् अपि चानुमानिकाभावग्रहे
तस्य कारणतानवच्छेदित्वेऽतीन्द्रियान्योन्याभावाव्याप्तिः अथ संसर्गाभावासमविषयत्वं तदितरत्वाश्रयः किं च ज्ञानघटितमस्य तावच्छेदके
न तावदन्योन्याभावज्ञानत्वं तस्य प्रथमतोऽन्योन्याभावत्वाज्ञानेऽज्ञानात् न च तादात्म्यारोपानन्तरं यो भावबुद्धिर्जायते तद्बुद्धित्वं तस्यान्यो
न्याभावत्वाज्ञानेपि शक्यग्रहं वस्तुतोऽन्योन्याभावबुद्धेरेव तथात्वादिति वाच्यं तथापि जन्यज्ञानावच्छेदकं पदितस्त्वानन्त्वं तथा सति तज्ज्ञाना
विषयेऽव्याप्तिः अथ संसर्गाभावासमविषयत्वं न तदितरताश्रयः किं च ज्ञानघटितमिदमन्योन्याभावत्वमतीन्द्रियज्ञानवादिनां न मतमस्य योग्या
नुपलब्धिग्राह्यत्वं नापि मतस्य ज्ञानवादिनामपि चास्य संभवितुमर्हति अथ संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तथा च संबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिकत्वमस्य मित्यभावत्वमेवान्योन्याभावत्वं ध्वंसप्रागभावस्य च प्रतियोगितानसंबंधावच्छिन्नेति तत्रातिव्याप्तिवारणाय निर
पदमिति चेन्न विशेषणविशेष्यभिन्नत्वे सति विशिष्टप्रत्ययविषयत्वं हि संबंधत्वं तथा चान्योन्याश्रयः अथ संबंधत्वमखण्डोपाधिः तर्हि त
दपि पदार्थान्तरमिति विभागव्याघातः इति चेन्न नित्यधर्मत्वात्रेति चेत् एवं तथापि संबंधत्वं तादात्म्ये प्रसक्तिरभेदे न विशिष्टज्ञाने तस्मात

मी॰र॰
३९

39

याल्वात् तद्वत्तारात्म्येन घटत्वादितोरिति चेन्न मम मोन्याभावस्यापि संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं दुर्वारं अपसंबंधस्यावच्छेदकतारोप्यत्वमेवे
ति चेन्न अरोपस्य हेतुताया दूषितत्वात् तत्तु स्वमाप्यत्वात् विनश्यद्वस्य घटप्रमित्यनंतरं घटध्वंसप्रमासत्त्वे भिन्नाराच्च किंच नित्यत्वं प्रागभावाप्र
तियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं गंधानाधारसमवायानाधारोऽभावः प्रागभावो न तु प्रतियोगिजनकोऽभावः कारणताया अनन्यथासिद्धो
घेनियमांशे का मोन्याभावगर्भत्वात् ध्वंसस्य प्रागभावप्रतियोग्यभावः न तु जन्याभावो न्योन्याभावगर्भतापत्तेरिति चेन्न गंधानाधारत्वं परि
गंधाभावाधारत्वं तदा जन्यलाघवच्छेदेनायमपि समयत्तयेन्नित दृश्नित्वात् प्रागभावस्यासंभवः अत एव गंधाधारत्वाभाववत्त्वमपि न पदिच
गंधाधारभिन्नत्वं तदात्माश्रयादिः न च मीमांसकानां तादृशसमयो प्रसिद्धसंभवः न वा ध्वंसादिप्रसंगविनातत्समासिद्धिः ननु गंधत्वसा वि
करणानधिकरणसमयवृत्तिकार्यमात्रवृत्तिजातित्वादिति तत्सिद्धिरिति चेन्न गंधत्वस्य पक्षतावच्छेदकस्यान्योन्याभावगर्भत्वात् सा
ध्याप्रसिद्धिश्च स्वत्वाननुगमात् जातित्वस्यानित्यत्वघटितत्वात् समवायस्याप्रसिद्धेश्च अपि नित्यत्वं गोत्वव्यापकत्वं रदंचकालिकं
यात्त्वमिति चेन्न तद्विरहसमानाधिकरणासंताभावाप्रतियोगित्वं न चान्योन्याभावः कोऽपि तथा सर्वस्यैव तत्प्रतियोगितावच्छेदात्मक
त्वासंताभावसमानाधिकरणत्वात् न चात एव प्रतियोग्यसमानाधिकरणसंताभावविशेषणं देयमिति वाच्यं तद्भिन्नप्रतियोग्य
धिकरणवृत्तित्वाभावः सर्वेषामभावानां प्रतियोग्यधिकरणे महाकालेवृत्तेः नापि प्रतियोग्यभावाधिकरणवृत्तित्ववैयर्थ्यात् असंता

एमं
३९

मी॰ र॰
४०

40

भावत्वाद्यापत्तिर्निरुक्तेश्च न च प्रतियोग्यधिकरणाभिन्नवृत्तित्वं आत्मत्वाश्रयापत्तेः तस्मात्संसर्गाभावत्वान्योन्याभावत्वेमतीतिवत्त्वासद्-
र्यान्तरे इति न चैवं त्वप्रत्येयं तर्भावपि तु शक्येत तस्य कमाच्च वृत्तित्वात् अन्यथा सामान्यापत्वापापत्तेरिति चेद्दत्तूनः अनयोरभावत्वव्याप्य-
योरभावत्ववद्भावपदार्थयोरंतर्भावः योग्यानुपलब्धिगम्यत्वेनैवाभावस्य विभागात् प्रागभावध्वंसत्वे निरुक्ते एवत्वात्तावानुसंधेः सं-
यत्वं तु सामान्यांतर्गतमनुगतमसपविष्टुपत्वमेव सामान्यत्वं पदार्थविभाजकं तदाश्रयो द्विविधः भावमात्रवृत्तिस्तदितरश्च आद्यो जा-
तिरिति यद्वक्ष्यते अन्त्यस्तु संयोगोपाधिरिति शक्तिरपि तत्रस्थैव तदंतर्भूतैव वास्त्विति चेन्न तस्या यावत्समवृत्तितापा अपुपगमात् इति पदार्थप्रमेय-
ह्यैणास्याने ध्रुवपितुमिच्छास्ते विद्यालंकृतिकृतिनः कृतिरेषा कस्य तोषेन । किं वा युनाथस्य कृतिनः कृतिः कौशलशालिनी मी-
मांसातत्त्वजिज्ञासोर्भविता नंददायिनी २ ॥ ॥ इति विद्यालंकारश्रीरघुनाथभट्टाचार्यकृते मीमांसारत्ने प्रमाणप्रमेयविषि-
रत्नात्मके प्रमेयपालास्यो द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः श्रीरामः श्रीसंवत १९०४ ॥ २ ॥

एम॰
४०

मीमांसा:

न्याय